

*AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ  
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ*

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

*Əlyazma hüququnda*

*HACIYEVA HƏCƏR MEHMAN*

*“MATERIAL RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN  
SƏMƏRƏLİLİYİNİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN  
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”  
Mövzusunda*

*M A G İ S T R D İ S S E R T A S İ Y A S I*

|                                    |                                                       |
|------------------------------------|-------------------------------------------------------|
| <b>İxtisasın şifri və adı</b>      | <b>060402 “Mühasibat uçotu və audit”</b>              |
| <b>İxtisas:</b>                    | <b>«İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit»</b> |
| <b>Elmi rəhbər</b>                 | <b>i.e.n., dos.C.C.Zərbəliyev</b>                     |
| <b>Magistr proqramının rəhbəri</b> | <b>i.e.n.,prof.Ə.İ.Daşdəmirov</b>                     |
| <b>Kafedra müdiri:</b>             | <b>i.e.d., prof.S.M.Səbzəliyev</b>                    |

*BAKİ-2016*

## *M Ü N D Ə R İ C A T*

|                                                                                                                                                |           |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>GİRİŞ</b>                                                                                                                                   | <b>3</b>  |
| <b>FƏSİL I. MATERIAL RESURLARININ UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI</b>                                                         |           |
| 1.1. Material resursları, onların mahiyyəti və təsnifatı                                                                                       | 7         |
| 1.2. Material resurslarının uçotu və hesabatda qiymətləndirilməsi metodları                                                                    | 12        |
| <b>FƏSİL II. MATERIAL RESURLARININ DAXİL OLMASI VƏ İSTİFADƏSİNİN UÇOTU METODİKASI, ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ</b>                   |           |
| 2.1. Material resurslarının daxil olmasının uçotunun mövcud vəziyyəti                                                                          | 23        |
| 2.2. İstehsalata silinən material resurslarının qiymətləndirilməsi metodları və uçotu qaydaları                                                | 33        |
| 2.3. Material resurslarının qiymətləndirilməsi, inventarizasiyası, yenidən qiymətləndirilməsi və onun uçotunun yaxşılaşdırılması istiqamətləri | 39        |
| <b>FƏSİL III. MATERIAL RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ</b>                                               |           |
| 3.1. Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri                                                                                  | 45        |
| 3.2. Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası           | 49        |
| 3.3. Material resurslarından istifadəsinin dinamikasının və materiallardan istifadəsinin təhlili                                               | 58        |
| 3.4. Material resurslarından istifadənin təhlilinin təkmilləşdirilməsi                                                                         | 68        |
| <b>NƏTİCƏ</b>                                                                                                                                  | <b>77</b> |
| <b>İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT</b>                                                                                                              | <b>81</b> |

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı.** Yeni şəraitdə materiallara qənaət və onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, eləcə də istehsalın nəticələrinin material məsrəflərinə nisbətən daha sürətlə artırılması vacib bir məsələ kimi qarşıda durur. Burada əsasən istehsalın enerji və material tutumunun artırılması xammalın daha keyfiyyətli emalı, materialları qənaət, tullantısız işləyən texnologiyanın istehsala tətbiqi və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ikinci dərəcəli material ehtiyalarından və əlavə materiallardan hərtərəfli və geniş istifadə edilməsi kimi mühüm vəzifələr nəzərdə tutulur.

Bununla əlaqədar olaraq sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadənin uçotunun dəqiq və vaxtında aparılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Mühasibatlıq material resurslarının daxil olmasının, sərf edilməsinin və hərəkətinin müntəzəm uçotunu aparmalı və müəssisəyə daxil olan materialların kəmiyyət və çeşidlərinin istehsalın cari tələbatına müvafiqliyinə, bunlardan düzgün istifadə olunmasına, anbarlarda ehtiyat normalarına, habelə xammal, köməkçi və sair material buraxılışı normalarına riayət olunmasına nəzarət etməlidir.

Material resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin iqtisadi təhlili müəssisənin planında nəzərdə tutulan material məsrəfləri ilə həqiqi material məsrəflərini müqayisə etməklə başlanır. Bu zaman materialların norma daxilində sərf edilməsi və hər bir çeşiddən olan material üzrə kənarlaşmalar müəyyən edilməlidir.

Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin özünümaliyyələşdirmə prinsipi əsasında fəaliyyətinin təmin edilməsi bir sıra tədbirlərin sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Belə bir şəraitdə istehsalın satışın həcmnin artırılması, material məsrəflərinin minimuma endirilməsi, məhsulun material və əmək tutumunun azaldılması ehtiyailərin aşkara çıxarılması idarəetmənin başlıca elementlərindən olan mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin

metodikasının tamamilə yeni prinsiplər əsasında işlənilib hazırlanması obyektiv zəruriyyətə çevrilir. Çünki müasir dövrdə müəssisənin material resursları ilə müntəzəm və fasiləsiz təmin olunmasında yaranan problemlər əsas iqtisadi göstəricilərdən biri hesab olunan məhsulun material tutumunun səviyyəsinin dəyişilməsi meylinin öyrənilməsini və qiymətləndirilməsini öz planı çəkir.

Material resurslarına qənaət probleminin aktuallığı daha da artır, material resurslarının mövcud uçot və hesabat materiallarının tələbatı cavab verə bilən təhlil metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanmasına yaranan tələbat xeyli güclənir.

**Mövzunun öyrənilməsi səviyyəsi.** Material resurslarından istifadənin uçotu və təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi problemi iqtisad elmində ən çox tədqiq olunan məsələlərdən biri sayılır. Müxtəlif ölkələrin iqtisadçılarından A.F.Aksenenko, V.A.Beloborodova, S.B.Barnqols, M.İ.Bakanov, A.D.Şeremet, V.F.Paliy, V.İ.Petrova, R.S.Sayfulin, Azərbaycanın iqtisadçı alimləri arasında S.M.Səbzəliyev, H.İ.Namazəliyev, İ.M.Mahmudov, Q.Ə.Abbasov, S.M.Qasimov, N.M.İsmayılov, H.A.Cəfərli və başqalarının əsərlərində material resurslarından istifadənin uçotu və təhlili ilə bağlı məsələlərə geniş yer verilmiş və onun təkmilləşdirilməsinə dair konkret təkliflər işlənilib hazırlanmışdır. Lakin, müəssisənin resurs təminatının səfərbər edilməsi vasitəsilə məhsulun material və əməltutumunun aşağı salınması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması material resurslarının qiymətləndirilməsinin yenidən arahdırılmasını tələb edir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqat işində əsas məqsəd bazar iqtisadiyyatına tələblərinə uyğun tamamilə yenidən qurulması prosesində material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda Əmək, material və maliyyə ehtiyatlarının təsdiq edilmiş normativlərə və smetalara müvafiq olaraq istifadəsi, əmlakın mövcudluğu və hərəkəti, mülkiyyət hüquqi və vəzifəsi öhdəlikləri üzərində

təmin etmək mühasibat uçotunun əsas məqsədi və vəzifəsi kimi öz əksini tapmışdır.

Bunlardan əlavə material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və elmi cəhətdən əməli təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində əlavə material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin uçotu və təhlilinin müasir metodlarının beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini təmin edən və təcrübəvi əhəmiyyət kəsb edən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur.

- material resurslarının qiymətləndirilməsinin nəzəri metodoloji problemlərinin həll edilməsi;
- material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması;
- material resurslarının beynəlxalq uçotunun müasir vəziyyətini nəzərdən keçirməli və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- material resurslarından istifadənin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması;

**Tədqiqatın predmeti və obyektı.** Yerinə yetirilən elmi-tədqiqat işinin predmeti material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin uçotu və təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması və onun təkmilləşdirilməsi hesab olunur. Tədqiqat obyektı kimi Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin «Mərmər üzlük» zavodu seçilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını** Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş «Mühasibat uçotu haqqında» Qanun, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Nazirlər Kabinetinin normativ-hüquqi sənədləri görkəmli iqtisadçı alimlərinin material resurslarından səmərəli istifadənin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi məsələləri təşkil edir.

**Tədqiqatın mənbələri.** Dissertasiya işində Dövlət Statistika Komitəsinin və Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin özüllər zavodunun rəqəm məlumatlarından geniş istifadə olunmuşdur.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Dissertasiya işində elmi yeniliyə malik bir sıra nəzəri və praktiki nəticələr əldə edilmişdir:

- material resurslarının qiymətləndirilməsinin nəzəri, metodoloji və praktiki problemləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.;

- material resurslarından istifadəni xarakterizə edən parametrlərin iqtisadi göstəricilər sistemində yeri və rolu müəyyənləşdirilir;

- material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi uçot və hesabatın beynəlxalq və milli standartlara uyğunlaşdırılması nöqtəyindən təhlil olunmuşdur;

- material resurslarından istifadənin uçotu metodikasına sistemli yanaşaraq, onun beynəlxalq təcrübə baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə əməli təkliflər işlənib hazırlanır;

**İşin praktiki əhəmiyyəti.** Əldə olunmuş nəzəri və praktiki nəticələr respublika iqtisadiyyatının aparıcı zavodlarından sayılan Açıq Səhmdar Həmiyyətinin mərmər zavodunda uçotun səmərəli təşkilinə, müəssisələrin material resurslarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsinə əsaslı şərait yaradır. Dissertasiya işində irəli sürülən təkliflərin tətbiqi bazar münasibətləri şəraitində resurslara qənaətin əldə olunmasını təmin edə bilər.

**Dissertasiya işinin həcmi və strukturu.** Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və işin sonunda verilən istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## ***FƏSİL I. Material resurslarının uçotu və təhlilinin nəzəri –metodoloji əsasları***

### ***1.1. Material resursları, onların mahiyyəti və təsnifatı***

Material resurslarından istifadənin məqsədi ehtiyatların uçot qaydalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Resursların uçotda əsas məsələ, onlara çəkilən məsrəflərin aktiv kimi saxlanılan dəyərinin müəyyən edilməsidir. Ehtiyatlara çəkilən məsrəflərin mümkün xalis satış dəyərinə qədər azaldılması hallarını müəyyənləşdirir.

**Material- istehsalat ehtiyatları** (MİE)müəssisələrin dövriyyə aktivlətinin bir hissəsini təşkil edir. Onlara satış məqsədi ilə məhsul istehsalında istifadə olunan və təsərrüfat ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan əmək əşyaları, əmək vasitəsi kimi 12 aydan çox olmamaqla dövriyyədə olan əşyalar, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan şərt və standartlara cavab verən, hazır məhsullar və digər hüquqi və fiziki şəxslərdən əldə edilmiş və heç bir əlavə emal olmadan satış məqsədi ilə nəzərdə tutulan mallar aiddir.

**"Resurslar Üzrə" kommersiya təşkilatları üçün 8-nömrəli Milli Mühasibat Uçotu Standartına** əsasən ehtiyatlara istehsal və ya xidmətin göstərilməsi prosesində istifadə edilən xammal və material formasında çıxış edən, müəssisənin adi fəaliyyəti zamanı satış məqsədlə ilə saxlanılan, satış üçün istehsal prosesində hazırlanan aktivlər aid edilir. Daha dəqiq desək onlara xammal, material, yanacaq, inventarlar və təsərrüfat ləvazimatları, hazır məhsul, mallar və s. aiddir. Onlar dövriyyə aktivləri olduğuna görə istehsal prosesində bir dəfə iştirak edir və onların maya dəyəri istehsal olunan məhsulun dəyərinə tamlıqla keçir. Məhsulun maya dəyərində materialların dəyəri xüsusi çəki etibarilə 70 %-dən çox hissəni təşkil edir.

Material - istehsalat ehtiyatlarının uçot vahidi kimi ehtiyatların hər birinin adı və ya həmcins qrupları üzrə işlənib hazırlanan nomenklatura nömrəsi çıxış edir.

**Əmək əşyalarma** xammal və əsas materiallar, köməkçi materiallar, yanacaq, ehtiyat hissələri, tara və s., əmək məhsulları(hazır məhsullar və mallar), həmçinin inventar və təsərrüfat ləvazimatları formasında olan əmək vasitələri (xidmət müddəti 1 ilə qədər) aid edilir. Bu zərriən material-istehsalat ehtiyatlarının uçot vahidi kimi hər bir ehtiyat və ya ehtiyat qrupu üzrə işlənən nomenklatura nömrəsi təşkil edir.

İstehsal prosesində funksional roluna görə materiallar əsas və köməkçi olmaqla iki yerə bölünür. Materiallar istehsal prosesində istifadə üsuluna və təyinatına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

**Xammal və əsas materiallar** - məhsulun maddi əsasını təşkil edir. Xammal dedikdə kənd təsərrüfatı məhsulları (taxıl, pambıq və s) və hasilat sənayesinin məhsulları (fəliz, kömür və s), materiallar dedikdə isə emal sənayesinin məhsulları metal, parça, qənd və s.) aiddir.- məhsulun maddi əsasını təşkil edən, əvvəllər müəyyən mərhələsindən keçmiş əmək əşyaları ( məsələn maşınqayır-mada qara metallar, tikintidə kərpic, sement və s.) aiddir.;

**Köməkçi materiallar** - xammal və əsas materiallara təsir göstərmək, onlara müəyyən istehlak xassəsi vermək, əmək alətlərinə xidmət göstərmək və istehsal prosesini asanlaşdırmaq məqsədi ilə istifadə olunan əmək cisimləri (məsələn sürtkü materilları, boya, lak və s. );

**Satın alınmış yarımfabrikatlar və dəstləşdirici məmulatlar dedikdə** - müəyyən emal mərhələlərindən keçmiş, kənardan məhsul istehsalı məqsədi ilə almanvə əsas material rolunu oynayan əmək əşyaları başa düşülür;

**Tullantılara** - xammal və materialların emal prosesində yaranan və ilkin istehlak xassəsini tam və ya qismən itirən qalıqlar (məsələn yonqar, metal qırıntıları, yonqar və s.) aid edilir;;

**Yanacaq dedikdə** - müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan müxtəlif növ-dən olan yanacaq başa düşülür ki , onlar da öz növbəsində texnoloji, mühərrik və təsərrüfat yanacağına bölünürlər.;



**Taralara-** müxtəlif mal və məhsulların qablaşdırılmasında, daşımada və saxlanmasında istifadə olunan əşyalar (məsələn qutular, bankalar, çəlləklər, yeşiklər və s.) aid edilir;

**Ehtiyat hissələrinə** - maşın və avadanlıqların təmiri zamanı onların ayrı-ayrı hissələrinin dəyişdirilməsi üçün nəzərdə tutulan əşyalar aid edilir;

**Inventar, alət və təsərrüfat ləvazimatlarına** müəyyən xidmət müddətinə malik olan avadanlıqlar, alətlər və digər əmək vasitələri, həmçinin xüsusi alət və vasitələr. xüsusi geyim və ayaqqabılar, müvəqqəti tikililər və s aid edilir. Bundan başqa ehtiyatlar əmək məhsulları olan hazır məhsul və mallar da aid edilir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotunun düzgün təşkilinin ən mühüm şərtlərindən biri onların düzgün qiymətləndirilməsidir.

**"Ehtiyatlar Üzrə" kommersiya təşkilatları üçün 8-nömrəli Milli Mühasibat Uçotu Standartına** əsasən ehtiyatlar mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərlə- **ilkin dəyər** və ya **mümkün xalis satış dəyəri** ilə qiymətləndirilir.

Ehtiyatların **ilkin dəyərinə** onların əldə edilməsi, istehsalı və ya emalı və hazırkı vəziyyətə gətirilməsi və yerləşdiyi əraziyə daşınması üzrə çəkilən faktiki məsrəflər daxil edilməlidir.

Ehtiyatların onların əldə edilməsi üzrə məsrəflərə alış qiyməti, idxal rüsumları və əvəzləşdirilməyən digər vergilər, daşınma, boşaldılma və hazır məhsulların, xammal və materialların və xidmətin əldə edilməsi ilə birbaşa bağlı olan digər məsrəflər daxildir.

Ehtiyatların emal üzrə məsrəflərə məhsul vahidi ilə birbaşa bağlı olan məsrəflər daxildir. Digər məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə yalnız onların hazırkı vəziyyətə və əraziyə gətirilməsi zamanı yarandıqda daxil edilir.

Xidmət sahəsində müəssisələrində ehtiyatların dəyərini onlara çəkilən məsrəflər əsasmda ölçülür. Bu məsrəflər xidmətlərin göstərilməsilə birbaşa bağlı olan məsrəflərdən ibarətdir.

Deməli ehtiyatlar uçotda uçot və hesabatda faktiki maya dəyəri üzrə əks etdirilir. Onların faktiki maya dəyəri əldə edilmə üsulundan asılı olaraq müxtəlif qaydada hesablanır.

Onlar digər müəssisələrdən satınalma qaydasında daxil olduqda onların faktiki maya dəyəri əlavə dəyər vergisi və digər əvəzləşdirilən vergilər çıxılmaqla alınmaya çıxılən faktiki xərclər əsasında müəyyən olunur.

Müxtəlif material-istehsalat ehtiyatlarının müəssisənin özü tərəfindən hazırlanması zamanı onların faktiki maya dəyərini onun hazırlanmasına çəkilən faktiki məsrəflər təşkil edir. Müəssisənin nizamnamə kapitalına pay kimi qoyulan ehtiyatların faktiki maya dəyəri təsisçilərin razılığına əsasən pul ifadəsində qiymətləndirmə əsasında müəyyən edilir.

Müəssisələrin məhsul istehsalı, iş və xidmətlərin yerinə yetirmələri üçün əmək və əmək vasitələrindən başqa əmək cisimləri də olmalıdır. Əmək cisimləri əmək vasitələrindən fərqli olaraq yalnız bir istehsal tsiklində iştirak edir və dəyərini bütövlükdə istehsal olunan məhsulların, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin maya dəyəri üzərinə keçirirlər.

Əmək cisimləri, başqa sözlə materiallar istehsalda yalnız bir dəfə iştirak etdikləri üçün onlar dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinə daxil edirlər. Əgər əsas vəsaitlər istehsal prosesinin başt verməsinin həyata keçirilməsi üçün zəruri momentlərdən biridirsə, materiallar istehsal olunan məhsulların, başqa sözlə texnoloji proseslərin əsasını təşkil edirlər. Məhz buna görə də istehsal olunan məhsulların yerinə yetirilməsi işlərin və xidmətlərin maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi çox böyükdür. Ayrı-ayrı istehsal sahələrində məhsulun maya dəyərinin tərkibində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi 60-90% arasında təbəddü edir. Xalq təsərrüfatı sahələrində istifadə olunan materialların sayı on minnərlədir. Bu səbəbdən də materialların uçotunun düzgün aparılması və onların səmərəli istifadə olunması üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün onları düzgün təsnifləşdirmək zəruridir.

İstehsal prosesində materiallar müxtəlif cür istifadə olunur. Materialların bəziləri istehsal prosesi zamanı tam istehlak olurlar. Bunlara xammal və materialları göstərmək olar. Digər materiallar yalnız öz formalarını dəyişdirirlər (sürtgü materialları, rənglər), üçüncülər-xarici görünüşləri dəyişmədən məmulatlara daxil edilir, (ehtiyat hissələri), dövdüncülər, yalnız məmulatların hazırlanmasına imkan yaradırlar və həmin materiallar hazırlanan məmulatların kütləsinə və kimyavi tərkibinə daxil olurlar.

Materiallar həmçinin texniki xassələrinə görə də təsnifləşdirilir və əmanət üzrə onlar aşağıdakı qruplara ayrılır: qara metallar, prokat, borular, əlvan metallar, kimyəvi maddələr və s. göstərilən təsnifat qrupları üzrə müəssisələr xammal və materialların qalıqları, daxil olması və sərf olunması haqda hesabat tərtib edirlər.

Materialların nəzərdən keçirilən təsnifatı, onlar üzərində, daha doğrusu onların vəziyyəti və hərəkəti üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün kifayət deyildirə odur ki, materialların uçotu və nəzarəti təkcə qruplar üzrə yox, həmçinin onların qövləri, adı, həcmi, sortu və s. əlamətləri üzrə aparılır. Bu vəziyyətlərin həyata keçirilməsi üçün müəssisələrdə nomenklatura-qiymət kitabları tərtib olunur. Nomenklatura-qiymət kitabçalarında aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapır: materialın müvafiq standartlara uyğun adı, markası, sortu, həcmi, ölçü vahidi, nomenklatura nömrəsi, qiyməti və s.

Materialların hərəkəti üzrə hər bir sənəd tərtib olunarkən həmin sənəddə materialların adı ilə yanaşı onun nomenklaturası göstərilir ki, bu da materialların anbar və mühasibat uçotu yazılışlarının aparılması zamanı səhvlərdən qaçmağa imkan verir.

Materiallar aşağıdakı qiymətlərlə qiymətləndirilir: sərbəst bazar (müqavilə) və yaxud dövlət (preyskuront) tərəfindən tənzimlənən topdansatış qiymətləri ilə; nomenklatura uçot qiymətləri ilə; faktiki maya dəyəri ilə;

Materiallar cari uçotda plan-uçot qiymətləri ilə qiymətləndirilir və yalnız ayın sonunda materialların faktiki maya dəyəri müəyyənləşdirilir və beləliklə

də materialların faktiki maya dəyərinin, onların uçot qiymətləri ilə dəyərindən kənarlaşmalar müəyyən edilir.

Əvvəl qeyd olunduğu kimi istehsal olunan məhsulların maya dəyərində materialların xüsusi çəkisi çox yüksəkdir. Buna görə də məhsulun maya dəyərinin səviyyəsi və onun aşağı salınması xeyli dərəcədə materiallardan səmərəli və qənaətlə istifadə olunması ilə sıx əlaqədardır. Maya dəyərinin aşağı salınması isə müəssisədə mənfəətin həcmnin çoxalmasına təsir göstərir. Belə ki, məhsul istehsalına nə qədər az material sərf olunarsa həmin məhsulun maya dəyəri bir o qədər aşağı və məhsul satışından əldə olunan mənfəətin həcmi də bir o qədər çox olar.

Materiallardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsində uçot və nəzarət işlərinin düzgün təşkilinin çox böyük əhəmiyyəti və rolu vardır. Bu işin təşkili xeyli dərəcədə mühasibatlıqdan asılıdır.

Müəssisənin mühasibatlığı materialların hərəkəti uçotunu mütəmadi aparmalı və idarəetmə üçün materialların mövcudluğunu və hərəkətini əks etdirən sənədlərin düzgün tərtib olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməlidir.

Müasir mərhələdə materialların düzgün uçota alınmasının vacib şərtlərindən biri-anbar təsərrüfatının yaxşı təşkil edilməsidir ki, bu da aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- materialların uyğunlaşdırılmış xüsusi anbarlarda saxlanması;
- materialların şkaflara, rəflərə düzgün yerləşdirilməsi və yazılması və s.

## **1.2. Material resurslarının uçotu və hesabatda qiymətləndirilməsi metodları**

Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram təsdiq edilmiş və bu sənədə əsasən Milli Mühasibat Uçotu Standartları bütövlükdə qüvvəyə minənədək hazırlanmış Standartlar mərhələlərlə tətbiqi müddətləri müəyyən edilmişdir. Dövlət proqramının tərkibində "Konseptual əsasları"nın, kommersiya təşkilatları üçün onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin bütün istiqə-

mətlərini əhatə edən 27 standartın, "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə" büdcə təşkilatları və qeyri-hökumət təşkilatları üçün 2 standartın, Milli Mühasibat Uçotu Standartları əsasında mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üzrə proqram təminatının və mühasibat uçotu sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması üçün tədris proqramlarının və tədris-metodik vəsaitlərin hazırlanması nəzərdə turulmuşdur. Bu istiqamətdə hazırlanan sənədlər içərisində Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli İ-08 Nəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Ehtiyatlar üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 8 Nəli Milli Mühasibat Uçotu standartı, xüsusilə geniş sahəni əhatə edir.

Standartın məqsədi ehtiyatların uçot qaydalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Ehtiyatların uçotunda əsas məsələ, onlara çəkilən məsrəflərin aktiv kimi tanınmalı olan və gələcək dövrlərdə onların satışınadək aktiv kimi saxlanılan dəyərinin müəyyən edilməsidir. Mühasibat uçotunda ehtiyatlara aşağıdakılar aid edilir:

a) müəssisənin adi fəaliyyəti zamanı satış məqsədilə saxlanılan aktivlər; (mallar)

b) satış üçün istehsal prosesində hazırlanmaqda olan aktivlər; (hazır məhsul və bitməmiş istehsal)

v) istehsal və ya xidmətlərin göstərilməsi prosesində sərf edilən xammal və materiallar formasında çıxış edən aktivlər; (xammal və materiallar)

Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiq edilməsi müəssisənin aktiv və passivlərinin yeni qaydalarla təsnifləşdirilməsini şərtləndirir. Mühasibat uçotunun yeni hesablar planına daxil edilmiş aktiv və passiv mühasibat hesabları belə bir təsnifatı əks etdirir. Ənənəvi mühasibat uçotunda əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, quraşdırılacaq avadanlıqlar, kapital qoyuluşları, azqiyətli-tezköhnələn əşyalar, böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar, materiallar, mallar, pul vəsaiti və s. kimi təsnifat qruplarına bölünən aktivlər, Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi şəraitində birinci təsnifat

mərhələsində uzunmüddətli aktivlər və qısamüddətli aktivlərə, ikinci təsnifat mərhələsində isə uzunmüddətli aktivlər qeyri-maddi aktivlər, torpaq, tikili və avadanlıqlar, daşınmaz əmlaka investisiyalar, bioloji aktivlər, təbii sərvətlər, qısamüddətli aktivlər, ehtiyatlar, pul vəsaitləri və digər bu kimi təsnifat qruplarına bölünür. Milli Mühasibat Uçotu Standartları şəraitində müəssisənin aktiv və passivləri üçüncü təsnifat mərhələsində daha dəqiq əlamətlər üzrə və geniş formada əks olunur. Məsələn "ehtiyatlar" təsnifat maddəsi material ehtiyatları, istehsalat məsrəfləri, hazır məhsul, mallar və digər bu kimi üçüncü təsnifat maddələrinə bölünür. Mühasibat uçotunun yeni hesablar planı belə bir təsnifat üzərində qurulmuşdur. Həmin təsnifatda ehtiyatlar aşağıdakı mühasibat hesablarında uçota alınır:

201.Material ehtiyatları

202.İstehsalat məsrəfləri

203.Tikinti müqavilələri üzrə bitməmiş tikinti işləri

204.Hazır məhsul

205.Mallar

206.Satış məqsədilə saxlanılan digər aktivlər

207.Digər ehtiyatlar

208.Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər

"Ehtiyatlar üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 8 Nöli Milli Mühasibat Uçotu Standartının 10-cu maddəsində qeyd olunur ki, ehtiyatlar ilkin dəyər və mümkün xalis satış dəyərindən ən kiçik olan dəyər ilə qiymətləndirilməlidir. Yəni hər-hansı ehtiyat əldə edilərkən ödənilmiş dəyər bu ehtiyatın hesabat tarixinə mövcud olan bazar dəyərindən fərqləndikdə, bu iki dəyərindən daha kiçik olan dəyər seçilərək maliyyə hesabatlarında əks etdirilməlidir.

Mühasibat uçotuna dair metodoloji təlimatın müvafiq maddəsinə uyğun olaraq, ehtiyatların ilkin dəyərinə onların əldə edilməsi, istehsalı və ya emalı, həmçinin hazırkı vəziyyətə və yerləşdiyi əraziyə gətirilməsinə çəkilən digər məsrəflər daxil edilməlidir. Ehtiyatların əldə edilməsi üzrə məsrəflərə alış

qiyməti, idxal rüsumları və digər vergilər (yergi orqanları tərəfindən müəssisəyə sonradan əvəzləşdirilən vergilər istisna olmaqla), daşınma, boşaldılma, hazır məhsulların, xammal-materialların və xidmətlərin əldə edilməsi ilə birbaşa bağlı olan digər məsrəflər daxildir .

"Ehtiyatlar üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 8 №li Milli Mühasibat Uçotu Standartının 17-ci maddəsinə əsasən aşağıda qeyd olunmuş məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilməməli və yarandığı dövrdə xərc kimi tanınmalıdır

(a) xammal, əmək haqqı və digər istehsal məsrəfləri üzrə normadan artıq sərf edilən məbləğlər;

(b) istehsal prosesində növbəti mərhələyə keçid üçün lazıma olan məsrəflər istisna olmaqla, saxlama (anbar) məsrəfləri;

(c) ehtiyatların hazırkı vəziyyətə və əraziyə gətirilməsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan inzibati qaimə xərcləri;

(ç) satış məsrəfləri.

Borclarla bağlı məsrəflərin ehtiyatlann ilkin dəyərinə daxil edilməsi məsələsi "Borclara aid edilən xərclər üzrə" 13 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı ilə çox nadir hal kimi müəyyən edilir. Qeyd olunan xərclərin ilkin dəyərə daxil edilməsi yalnız ehtiyatın istehsal prosesinin uzunmüddətli olduğu halda, yer ala bilər. Bu qayda bütün hallarda istifadə edilə bilməz, çünki effektiv satılan hazır malların istehsalı prosesi çox az hallarda bir ildən artıq dövrü əhatə edir Ehtiyatların uçotu zamanı istifadə olunan mühasibat yazılışlarını nəzərdən keçirək:

Ehtiyatların əldə edilməsinə çəkilən məsrəflərin müəyyən edilməsində ticarət endirimləri və digər oxşar güzəştlər nəzərə alınmır.

Yeni Milli Mühasibat Uçotu Standartları ehtiyatların uçotunun 2 formasında aparılmasını qəbul edir. Çəkili orta dəyər və ya ilk mədaxil – ilk məxaric (FIFO).

***Ehtiyatların uçotunun ikili mühasibat yazılışları***

| <b><i>DT</i></b> | <b><i>KT</i></b> | <b><i>Əməliyyatın məzmunu</i></b>                     |
|------------------|------------------|-------------------------------------------------------|
| 201              | 531              | Materiallar malsatandan alındıqda                     |
| 241              | 531              | ƏDV əks etdirilir                                     |
| 531              | 223              | Materialın dəyəri hesablaşma hesabından ödənilib      |
| 531              | 223              | ƏDV hesablaşma hesabından ödənilib                    |
| 521              | 241              | Ödənilmiş ƏDV əvəzləşdirilib                          |
| 201              | 244              | Materiallar təhtəlhəsab şəxsdən alındıqda             |
| 202              | 201              | Materiallar istehsala silindikdə                      |
| 701              | 205              | Mallar satılıb                                        |
| 601              | 701              | Satışın maya dəyəri silinib                           |
| 211              | 601              | Satılmış mallara görə alıcının borcu əks etdirildikdə |
| 601              | 521              | Satışın ƏDV-si büdcəyə hesablanıb                     |
| 601              | 801              | Satışdan mənfəət əldə olunduqda                       |
| 204              | 202              | İstehsal olunmuş hazır məhsul anbara modaxil edilib   |
| 204              | 202              | İstehsal olunmuş hazır məhsul anbara modaxil edilib   |
| 202              | 533              | Əsas istehsalat işçilərinə əmək haqqı hesablandıqda   |

Mal-material ehtiyatlarının maya dəyərinin hesablanması FIFO metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman ilkin əldə olunmuş materialların dəyərin satılmış malların maya dəyəri kimi birinci tanınmalıdır. Bu üsul vasitəsilə həmçinin material ehtiyatları (xammal) istehsala sərf olunma ardıcılığı ilə silinir. İngilis dilində FIFO (first-in, first-out-birinci daxil olan, birinci çıxan) sözünün açıqlanması vaxta görə birinci alınan materialların maya dəyəri üzrə də birinci olaraq nəzərə alınması mənasını verir. Çəkili orta dəyər metodu ilə materialların maya dəyərinin hesablanması alıcıların (anbarda olan malların) hər vahidini müəssisəyə başa gəlmə qiymətinin tapılması yolu ilə müəyyən edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin material resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadə olunması sistemində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərə müvafiq olaraq material resurslarından istifadənin uçotu və qiymətləndirilməsi metodikasına yenidən baxılması, təkmilləşdirilməsi və ona yeni aspektlərin əlavə edilməsi obyektiv zərurətə ehtiva edilir. Qeyd olunan problemlərin həlli materialların uçotunun səmərəli təşkilinin ilkin şərti



sayılan qiymətləndirmə prosesindən başlamaqla sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilə bilər. «Mühasibat uçotu» haqqında Azərbaycan Respublikası Qanuna müvafiq olaraq material resursları cari uçot qiyməti ilə qiymətləndirilir və hesabatda həqiqi maya dəyəri ilə əks etdirilir. Layin material ehtiyatlarının cari uçotda həqiqi maya dəyəri ilə qiymətləndirilməsi heç də həmişə mümkün olmur. Odur ki, cari uçotda əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətlərdən, yəni uçot qiymətləri deyilən qiymətlərdən istifadə zəruriyyəti meydana çıxır. Təcrübədə uçot qiymətləri kimi preyskurant müqavilə, orta alış qiymətləri plan maya dəyəri götürülür. Preyskurant qiymətləri hökumət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən olunur. Belə qiymətləndirmə zamanı nəqliyyat-tədarük xərcləri ayrıca hesablanır və yalnız ayın sonunda materialların növləri və nomenklatura qrupları üzrə həqiqi maya dəyərini təyin etmək mümkün olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində uçot qiymətləri kimi preyskurant qiymətlərindən nadir hallarda istifadə olunur. Belə bir vəziyyət indiki şəraitdə uçot qiymətlərini uzun müddət stabil qala bilməməsi və bunun nəticəsində materialların dəyərinin tez-tez dəyişməsi ilə izah oluna bilər. Praktikada uçot qiymətləri kimi müqavilə qiymətləri götrüldükdə material qiymətlilərinin həqiqi maya dəyəri ilə onların uçot qiymətləri əsasında hesablanan dəyəri arasındakı fərq yalnız nəqliyyat-tədarük xərclərindən ibarət olur. Bu baxımdan uçot qiymətləri kimi götrülən qiymətlər mütəmadi dəyişdiyindən onlara müntəzəm olaraq yenidən baxılması obyektiv zərurətə çevrilir. Çünki uçot qiymətlərinin ildə bir neçə dəfə dəyişməsi material resurslarının həqiqi dəyərini heç də həmişə real dəyişməyə imkan vermir. Təcrübədə material resurslarının qiymətləndirilməsinin aşağıdakı metodlarına daha tez-tez rast gəlinir.

1. Bazar (müqavilə) qiymətləri;

2. Nomenklatura uçot qiymətləri;

Daxili məqsədlər üçün istifadə olunan material resursları həqiqi silinmə zamanı hesabat ilinin plan-istehsal maya dəyərilə qiymətləndirilir.

«Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq daxil olmuş və istehsalata buraxılmış materialların uçotda

tədarük qiyməti ilə əks etdirilməsi məqsəduyğun sayılır. Praktikada materialların hərəkətinin cari qiymətləndirilməsi zamanı bazar konyukturasını nəzərə alan və müəssisənin özü tərəfindən sərbəst tətbiq olunan möhkəm uçot qiymətlərindən istifadə oluna bilər. Bunu nəzərə alan tədqiqatçı «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilmiş metodların hər birinin üstün və nöqsan cəhətlərini araşdırır. Müəllifin fikrincə sözügedən qanunda göstərilən metodların hər biri beynəlxalq standartlara və Qərb ölkələri kompaniyalarının uçot praktikasına tam uyğun gəlir. Material resurslarının qiymətləndirilməsinin orta maya dəyəri metodu hər hansı dövr üçün hesablanmış orta dəyərlə müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarında material ehtiyatlarının (uçotda olan maddi qiymətlilərin) faktiki tədarük maya dəyərini mühasibat balansını tərtib etmə vaxtına onların bazar qiymətləri ilə müqayisə edərək, minimum mümkün olan dəyərlə qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman, miqdarca aşağı qiyməti seçmək üçün uçotda olan maddi qiymətlilər onların faktiki dəyəri ilə müqayisə olunur. Müqayisə zamanı dəyər ifadəsində meydana çıxan mənfi fərq müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrinə aid edilir. Məhz bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin bir sıra metodlarının öyrənilməsi, onların təcrübədə istifadəsi, «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş və 2 sayılı Beynəlxalq uçot standartında təklif olunan maddi istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi üsullarının tətbiq olunması obyektiv zərurətə çevrilir. Vaxta görə birinci alınanların maya dəyəri ilə olan metod (FİFO) ona əsaslanır ki, material ehtiyatları istehsalata alındıqları qayda ilə (ardıcılıqla) buraxılır. Qiymətləndirmənin bu qaydası daxil olmuş dəstlərin məxaric olunmasıca faktiki ardıcılığından asılı olur. Başqa sözlə, müəssisədə materialın anbardan buraxılışı köhnə daxilolma qiymətilə qiymətləndirilir. Fikrimizcə, FİFO metodundan istifadə olunması material ehtiyatlarının dəyər axınını onların fiziki axınına maksimum yaxınlaşdırır. Bu metodun tətbiqi nəticəsində material ehtiyatlarının son qalığının məbləği onların cari bazar qiymətlərinə yaxınlaşır,

satılan məhsulun maya dəyəri isə aşağı düşür, bu da, öz növbəsində, xalis mənfəətin həcmi artırır. Təcrübədə, bu metoddan istifadə materialların qiymətində dəyişmə az olan, istehsal vaxtı isə çox da böyük olmayan, eləcə də materialların alınması və əldə edilməsi, həmçinin onların istehsalata buraxılışı prosesi təkrar edilməyən hallarda məqsəduyğun sayılır. Bu metodun nöqsan cəhəti onun həddindən artıq əməktutumlu olması və buraxılan məhsulun maya dəyərinə ayrı-ayrı tarixlərdə istehsalata buraxılan bir partiyadan olan materialın qiymətinin fərqlənməsi səbəbindən kənarlaşmaların səviyyəsinin dəyişməsi hesab edilir. Vaxta görə sonuncu alınanların maya dəyəri ilə olan metod (LİFO) belə qaydaya əsaslanır ki, məxaricə gedən material ehtiyatları vaxta görə sonuncu alınan dəstənin dəyəri ilə, daha sonra isə sonrakı dəstənin dəyəri ilə və s. qiymətləndirilir. LİFO metodu qiymətlərin yüksəlməsi şəraitində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir. Bu zaman istehsalata buraxılan xammal və materiallar cari bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir və son nəticədə satılan məhsulun maya dəyəri daha real müəyyən olunur, alınan xalis mənfəətin həcmi azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir bazar münasibətləri şəraitində materialın dəyərinin məhsulun maya dəyərinə yaxın olan son qiymətlə silinməsi LİFO metodunun üstünlüyü hesab olunur. Lakin, bu metodun mürəkkəb və əməktutumlu olması onun əsas nöqsan cəhəti sayılır. Aydındır ki, buraxılan məhsulun maya dəyəri bir partiyadan olan materialın müxtəlif qiymətlərlə qiymətləndirilməsi nəticəsində dəyişir. Adətən qiymətin qalxdığı dövrdə dəyər artdığından müəssisə LİFO metodundan birmənalı şəkildə istifadə etməyə meylli olur və buna görə də, anbarda olan material ehtiyatlarının dəyəri və fəaliyyətin son nəticəsi azalır. Təcrübədən məlumdur ki, qiymətlərin səviyyəsi aşağı düşdükdə vəziyyət əksinə olur. Yəni, LİFO metoduna nisbətən FİFO metodunu tətbiq etdikdə müəssisə daha çox gəlir əldə edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, məxaricə olunan material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin FİFO və LİFO metodları inflyasiya şəraitində müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinə əsaslı təsir göstərə bilər. Lakin, müəllifin fikrincə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1997-ci il 23 yanvar ta-

rixində təsdiq edilmiş «Müəssisənin uçot siyasəti haqqında» Əsasnamədə də material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi sahəsində müəssisələrin uçot siyasəti haqqında heç bir müddəa və şərhin olmaması problemi xeyli dərinləşdirir. Yəni bu əsasnamədə uçot və hesabatda, eləcə də istehsalata buraxılan material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi sahəsində müəssisənin uçot siyasətinin qurulması mexanizmi göstərilmir. Zənnimizcə, material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi zamanı FIFO, yaxud LIFO metodundan istifadə edilməsi şərtləri və kriteriyalarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İstehsalata buraxılan material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin FIFO, yaxud LIFO metodunun tətbiqi onların analitik uçotunun yalnız növlər yox, həm də dəstlər üzrə aparılması zəruriliyini meydana çıxarır. Bu da uçotu xeyli mürəkkəbləşdirir və onun əməktutumluğunu artırır.

Göründüyü kimi, praktikada tətbiq edilən bu metodlardan hər birinin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur və ona görə də onların heç birini ən yaxşı və müasir üsul kimi səciyyələndirmək mümkün deyildir. Çünki, müasir bazar münasibətləri şəraitində material resurslarının qiymətləndirilmə metodunun düzgün seçilməsi onun balans, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat, sahibkarın və investorun qəbul edəcəyi qərara təsirindən bilavasitə asılı olur. Məhz buna görə də, material ehtiyatlarının eyni zamanda həm balansda və həm də mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilməsi materialların qiymətləndirilməsi metodunu seçərkən qarşıya çıxan əsas metodoloji problem sayılır. Məlumdur ki, LIFO metodu məhsul satışından əldə edilən gəlirləri onların maya dəyəri ilə müqayisə etməyə əlverişli şərait yaratdığından mənfəət və zərərlər haqqında hesabat üçün daha optimal üsul hesab olunur. Lakin, inflyasiyanın təsiri uzunmüddətli olduqda LIFO metodu materialların cari balans dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün universal üsul sayılmır. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda FIFO metodu daha obyektiv nəticə çıxarmağa imkan verir. Aydındır ki, FIFO metodu tətbiq edildikdə hesabat dövrünün axırına olan materialların maya dəyəri cari qiymətə daha da yaxınlaşır və bunun nəticəsində mühasibat balansında müəssisə aktivlərini real

əks etdirmək mümkün olur. Müəllifin fikrincə zavodda xammal və materialların qiymətləndirilməsi üçün FIFO metodundan istifadə edilməsi daha məqsəduyğun sayıla bilər.

Materiallardan səmərəli istifadə olunduqda müəssisə istehsal gücü ilə işlədikdə məhsul və ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsində, normativ məsrəflər metodundan istifadə edilə bilər. Lakin bu üsul yalnız normativ xərclərin həqiqi xərclərə yaxın olduğu halda istifadə oluna bilər və belə məsrəflərin normalarına yenidən baxılmalıdır. Normativ dəyərin hesablanması müəssisənin həqiqi səmərəliliyini normativ səmərəliliyin ilə müqayisə edilməsi yolu ilə müqayisə edilməsi yolu ilə rəhbərliyin nəzarət və idarəetmə məqsədləri ilə istifadə etdiyi uçot qaydalarına nisbətən qəlizləşdirir. Bunu nəzərə alaraq, normativ dəyərin hesablanması yalnız belə qaydanı tətbiq etmək gücündə olan müəssisələr tərəfindən istifadə edilə bilər.

Qiymətləndirmə metodu seçildikdən sonra müəssisə hər zaman bu metodu ehtiyatların bütün oxşar maddələrinə tətbiq edilməlidir. Standartlara uyğun olaraq ehtiyatların istehsalı üçün xammal və digər materialları alan istehsalçılar ilə baş verə biləcək hallar müəyyən edilmişdir. Belə müəssisələr normal şəraitdə 3 növ ehtiyatlara sahib ola bilər:

- a) Xammal
- b) İstehsalda bitirilməkdə olan məhsullar
- v) Hazır məhsul

Bu ehtiyatların hər bir «növlünün» qiymətləndirilməsi zamanı, onların ilkin dəyəri və mümkün xalis satış dəyəri nəzərə alınaraq, bu iki dəyərdən daha kiçik olan dəyər seçilərək maliyyə hesabatlarında əks etdirilməlidir. Bəzi hallarda ehtiyatda olan xammalın qiymətləndirilməsi zamanı onun mümkün xalis satış dəyərinin ilkin dəyərindən aşağı olduğu aşkar edilə bilər. Belə olan təqdirdə, bu xammalın ilkin dəyər və ya mümkün xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirəcəyi yalnız onlardan istehsal ediləcək hazır məhsulun əsas satış dəfərindən asılıdır. Bu xammaldan istehsal ediləcək hazır məhsulun mümkün xalis satış dəyəri ilə deyil, ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir. Lakin, bu

xammaldan istehsal ediləcək hazır məhsulun mümkün xalis satış dəyəri onun ilkin dəyərindən aşağı olduqda, müvafiq xammal da ilkin dəyəri ilə deyil, mümkün xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Ehtiyatların ilkin dəyərinin ölçülməsində daha dürüst nəticəyə nail olmaq üçün tətbiq edilməsi məqsədəuyğun sayılan normativ məsrəflər metodu və ya pərakəndə satış qiyməti metodundan istifadə edilir. Normativ məsrəflər metodu xammalın, materialların, sərf edilən əməyin, səmərəliliyin və istehsal gücünün istifadəsinin normativ dərəcələrini nəzə alır. Onlar mütəmadi olaraq təhlil edilir və lazım gəldikdə, cari şərtlər nəzərə alınmaqla yenidən nəzərdən keçirilir. Materiallardan səmərəli istifadə olunduqda, həmçinin müəssisə normal istehsal gücü ilə işlədikdə məhsul və ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsində, normativ məsrəflər metodundan istifadə edilə bilər. Lakin, bu üsul yalnız normativ xərclərin faktiki xərclərə yaxın olduğu halda istifadə oluna bilər və belə məsrəflərin normalarına mütəmadi olaraq yenidən baxılmalıdır. Normativ dəyərin hesablanması müəssisənin faktiki səmərəliliyini normativ səmərəliliyi ilə müqayisə edilməsi yolu ilə rəhbərliyin nəzarət və idarəetmə məqsədləri ilə istifadə etdiyi uçot qaydalarını nisbətən qələzləşdirir. Bunu nəzərə alaraq, normativ dəyərin hesablanması yalnız belə qaydanı tətbiq etmək gücündə olan müəssisələr tərəfindən istifadə edilə bilər.

***FƏSİL II. Material resurslarının daxil olması və istifadəsinin uçotu  
metodikası, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri***

***2.1. Material resurslarının daxil olmasının uçotunun mövcud vəziyyəti***

Materialların uçotu elə təşkil olunmalıdır ki, uçot məlumatları materiallardan səmərəli istifadə sayəsində məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarını aşkar etmək, sərf normasını azaltmaq, materialların müvafiq qaydada saxlanması və qorunması üzrə informasiyanı özündə əks etdirməlidir. Bu sahədə mühasibat uçotu qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- Material qiymətlilərinin saxlanma yerləri və bütün emal mərhələlərində qorunmasına nəzarət;
- Material qiymətlilərinin hərəkəti üzrə bütün əməliyyatların vaxtında və düzgün sənədləşdirmək;
- Materialların tədarükü ilə əlaqədar bütün məsrəflərin müəyyən edilməsi və uçotda əks etdirilməsi;
- Sərf edilmiş və saxlanma yerlərində olan materialların qalıqlarının faktiki maya dəyərinin hesablanması;
- Material ehtiyatı üzrə qoyulmuş normalara, artıq və ya istifadə olunmayan materialların müəyyən edilməsi və satılmasına sisteməlik nəzarət;
- Materialsatın təşkilatlarla hesablaşmaları vaxtında həyata keçirmək, yolda olan və sənədsiz daxil olan materiallara nəzarət.

Material qiymətlilərinin qorunması üzərində təsirli nəzarəti təmin etmək məqsədi ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələlərdən biri də təchizat prosesinin, anbar və ölçü təsərrüfatının vəziyyətidir ki, bu da aşağıdakı lazımı qaydada təşkil edilməlidir.

Müəssisəyə gətirilmiş materiallar onların növündən asılı olaraq sintetik hesablarda və ya subhesablarda uçota alınır. Materiallar-istehsalat ehtiyatlarının uçotunu aparmaq üçün mühasibat uçotunun hesablarda planında aşağıdakı hesablardan istifadə olunur : **201 "Material ehtiyatları", 204 "Hazır məhsul",**

**205 "Mallar", 207 "Digər ehti-yatlar" və 208 "Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə ehtiyatlar".**

Materialların uçota alan balans hesabları aktiv hesablardır - materialların uçotu dəyər ifadəsində aparılır. Materialların qalığı və daxil olması bu hesabların debetində, sərf edilməsi, buraxılması isə faktiki maya dəyərlə kreditində uçota alınır.

Ehtiyatların tərkibində uçota alınan azqiymətli və tezköhnələn əşyaları (istehsalat və təsərrüfat inventarları, alət və qurğuları və s.) uçota almaq üçün konkret hesab nəzərdə tutulmadığına görə onların uçotunu aparması məqsədi ilə 207 "Digər ehtiyatlar" hesabının daxilində müvafiq subhesabların açılması məqsədəuyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, digər material ehtiyatlarından fərqli olaraq bu inventarların anbardan istismara buraxılmasının uçotu fərqli xüsusiyyətə (uçot metodikasına) malikdir.

Materialların uçotunun əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların sintetik uçotu faktiki maya dəyəri ilə aparılır, materialların hərəkətinin rəsmiləşdirilməsi sənədlərdə onların möhkəm uçot qiymətləri ilə qiymətləndirilir, materialların məaxını zamanı uçot qiymətləri tətbiq edilən zaman, nəqliyyat-tədarükat xərclərinin analitik uçotu 201 sayılı "Material ehtiyatları" hesabının daxilində ayrıca aparılır, nəqliyyat-tədarükat xərcləri hər ay müvafiq hissələrlə sərf edilmiş materialların əks. etdirildiyi hesablara silinir.

Nəqliyyat-tədarükat xərcləri materialların faktiki maya dəyərinin tərkibinə daxil olur. Onlara materialların müqavilə dəyərindən başqa onların əldə edilməsinə çəkilən bütün xərclər aid edilir.

Müəssisələrin anbara materiallar təkcə malsatanlardan deyil, həm də təhtəl hesab şəxslərdən, öz istehsalalarından, əvəzsis və s. qaydada daxil olur. Daxil olma mənbəyindən asılı olaraq daxil olmuş ehtiyatların uçotu qaydasına diqqət yetirək:

- a) Material ehtiyatları malsatanlardan daxil olduqda alış dəyəri ilə 201 "Material ehtiyatları" hesabının debetində 431 "Malsatan və podratçıların



uzunmüddətli kreditor borcları" və ya 531"Malsatan və podratçıların qısamüddətli kreditor borcları" hesabının kreditində əks etdirilir. Materialların daşınması, yüklənilib-boşaldılması və s. üzrə xərclər isə ayrıca olaraq uçota alınır.

- b) Materiallar malsatanlardan daxil olan zaman ödənilən ƏDV uçotda ayrıca əks etdirilir. Bu zaman DT 201 KT 431, 531 yazılışı tərtib edilir.
- c) ƏDV uçotda əks etdirildikdə DT 241 KT 431, 531 yazılışı tərtib edilir.
- d) Material ehtiyatları maddi məsul şəxs tərəfindən alındıqda DT 201 KT 244;
- e) Nəizamnamə kapitalına təsisçilər tərəfindən qoyulduqda DT 201 KT302;
- f) Material ehtiyatları istehsalatdan daxil olan zaman DT 201 KT 202;
- g) Torpaq, tikili və avadanlıqların ləğvindən əldə edilən material ehtiyatları mədaxil edildikdə DT201 KT 111;
- h) Material ehtiyatları əvəzsiz qaydada əldə edildikdə DT 201 KT 611/3
- i) Hazır məhsul öz istehsalından anbara daxil olduqda DT 204 KT 202

Müəssisə və təşkilatların anbarında olan ehtiyatlar vaxtaşırı olaraq müvafiq sənədlərə əsasən anbardan istehsalata buraxılır. Materiallar müxtəlif istehsal sahələrinə buraxılan zaman istehsal xərclərini uçota alan hesabların debetinə (202, 242, 711, 721 və s.) debetinə və material ehtiyatlarını uçota alan hesabların kreditinə (materialların topdansatış qiymətləri ilə dəyəri və onlara düşən nəqliyyat-tədarükat xərclərinin məbləğinə) yazılır. Müəssisə lazımsız olan materialları, hazır məhsulu və malları satmaq hüququna malikdir. Bu zaman satışa buraxılan materialların dəyəri üçün alıcıya təqdim edilən hesab-fakrura üzrə məbləğ üçün Dt 211 Kt 601 yazılışı verilir. Satılmış ehtiyatların dəyəri hesablaşma hesabına daxil olduqda Dt 223 Kt 211, satılmış ehtiyatların maya dəyəri silindikdə Dt701 Kt 201, 204, 205 yazılışları tərtib edilir edilir.

Material ehtiyatlarının əvəzsiz qaydada digər müəssisə və təşkilatlara verilməsi zamanı DT 731 KT 201, 204 , 205 mühasibat yazılışı tərtib edilir.

Materialların kəmiyyət və keyfiyyət etibarı ilə qəbul edilməsinin dəqiq təşkil edilməsi həmin matriellardan düzgün istifadə olunmasına kömək edir.

Materialların mədaxili müəssisə tərəfindən alınan hesab tədiyyə tələbnamələrinə, habelə bilavasitə müəssisədə tərtib olunan mədaxil orderlərinə, qəbul aktlarına və s. əsasən rəsmiyyətə salınır. Malgöndərən təşkilatlar bağlanmış müqavilələrə əsasən müəssisənin adına material qiymətliləri yol salır və eyni zamanda hesab-tədiyyə tələbnaməsi göndərir. Bu sənədlərə həm də nəqliyyat sənədləri, yaxud göndərici stansiya tərəfindən yazılan qaimələrin dublikatları əlavə edilir.

Həmin tədiyyə tələbnaməsi müəssisənin maddi texniki təchizat şöbəsinə daxil olur və burada materialların həcmnin, göndərilməsi müddətlərinin, qiyməti və keyfiyyətinin təchizat haqqında əsas şərtlərə, müqavilələrə və preyskurantlar müvafiq olub – olmaması yoxlanılır. Bundan sonra tələbnamələrin tamamilə, yaxud qismən aksent edilməsi haqqında viza verilir.

Materialların mədaxil edilməsinin ən çox geniş yayılmış sənəd növü mədaxil orderləridir (forma nömrə M-3, M-4). Mədaxil orderi bir sətirli və çoxsətirli olur. Bir sətirli mədaxil orderi hər bir material növü üzrə tərtib olunur. Bundan başqa deyildiyi kimi çoxtəsirli mədaxil orderləri də tərtib edilir. Çoxtəsirli mədaxid orderləri bir neçə növ material növləri üzrə tərtib edilir.

Material ehtiyatlarının uçotu «Mühasibat uçotu haqqında» Qanuna, mühasibat uçotunun hesablar Planı və onun tətbiqinə dair təlimata və digər normativ sənədlərə uyğun olaraq təşkil edilir.

Material uçotunun əsasını materialların hərəkəti üzrə tərtib olunan ilkin sənədlər təşkil edir. Materialların hərəkəti, saxlanması və səmərəli istifadəsi üzərində ilkin, cari və sonrakı nəzarət məhz ilkin sənədlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Malsatanlardan, təhtəlhesab şəxslər vasitəsilə, habelə müəssisənin öz şəxslərindən daxil olan material ehtiyatları maddi məsul şəxslər tərəfindən mada-

xil-orderi yazılmaqla mədaxil olunur. Anbara gətirilmiş material ehtiyatları miqdarına, çeşidinə, qiymətinə, keyfiyyətinə və s. əlamətlərinə görə bağlanmış müqaviləyə, yaxud malsatanın hesablaşma sənədlərinə uyğun deyildirsə, onda həmin material ehtiyatlarının qəbulunu komissiya həyata keçirir və materialların qəbulu haqqında akt tərtib edir. Akt malsatanlara, yaxud nəqliyyat təşkilatın iddia qaldırmaq üçün əsas sayılır.

Müəssisənin öz sexlərində hazırlanmış materiallar, yaxud sexlərdən tullantılar kimi qaytarılan, eləcə də əsas vəsaitlərin ləğvi nəticəsində anbarlara daxil olan materiallar daxili yerdəyişmə qaimələri əsasında rəsmiyyətə salınır.

Anbarlardan istehsal və təsərrüfat ehtiyaclarına, kənara, satışa və s. məqsədlərə buraxılan material ehtiyatları tələbnamələr, limit-zabor kartları, qaimələr və s. sənədlərlə rəsmiyyətə salınır.

Anbarlarda material ehtiyatlarının uçotu anbar uçotu kartoçkalarında aparılır. Kartoçkalar ilkin mədaxil və məxaric sənədləri əsasında doldurulur. İlkin sənədlərin məlumatları anbar kartoçkalarına yazıldıqdan sonra onlar reyestr üzrə mühasibatlığa verilir. Burada onlar yoxlanılır və taksirovka olunur.

Mühasibatlıqda materialların uçotu bir neçə variantda aparılır. Bunlardan ən mütərəqqisi operativ-mühasibat, yaxud qalıq metodudur. Bu variantda mühasibatlıq anbar-sort uçotunu nə ayrıca analitik uçot kartoçkalarında, nə də ki, dövriyyə cədvəllərində təkrar etmir, analitik uçot registri kimi o, yalnız anbarlarda aparılan anbar uçotu kartoçkalarından istifadə edir.

Hər gün, yaxud da müəyyən olunmuş vaxtlarda (həftədə bir dəfədən az olmayaraq) mühasibatlığın müvafiq şöbəsinin işçisi anbara gəlir və anbardar tərəfindən anbar uçotu kartoçkalarında aparılmış yazıların düzgünlüyünü yoxlayır və kartoçkalarda imza edir. Ayın sonunda anbar müdiri, bəzi hallarda isə mühasibatlığın işçisi materialların hər bir nomenklatura nömrəsi üzrə

ayın 1-nə qalıq halda miqdar məlumatları anbar uçotu kartoçkalarından anbarda materialların qalığının uçotu cədvəlinə köçürür.

Mühasibatlığın işçisi tərəfindən qalıq cədvəli yoxlanıldıqdan və viza edildikdən sonra mühasibatlığa verilir və burada materialların qalıqlarını uçot qiymətləri üzrə taksirovka edib, uçot qrupları və bütövlükdə anbar üzrə yekunlarını çıxarırlar.

Qalıq metodunun tətbiqi zamanı mühasibatlığa daxil olmuş ilkin sənədlər yoxlanıldıqdan və taksirovka edildikdən sonra anbarlar və materialların nomenklaturası üzrə nəzarət kartotekasına qoyulur və həmin kartotekanın məlumatları əsasında mühüm material növlərinin hərəkəti, qalığı haqqında aylıq statistik hesabat tərtib edilir.

Material ehtiyatlarının mövcudluğu və hərəkəti üzrə təkrar yazılışların və digər nöqsanların aradan qaldırılmaı üçün hazırda tətbiq edilən mühasibat registrlərinin sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zəruridir. Məsələn, tədarük registri olan 6 nömrəli jurnal-orderi dövriyyə cədvəli tipinə uyğunlaşdırmaq daha məqsəduyğundur. Belə olan halda 10 nömrəli cədvələ və digər oxşar registrlərə ehtiyac qalmaz. Tədarük registri hər bir anbar çərçivəsində tərtib edilməli, ayın sonunda isə Baş kitaba yazılmaq üçün onların yekun məlumatları icmal registrində birləşdirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq material ehtiyatlarının mühasibat uçotunun təşkili metodologiyası daha çevik olmalıdır. Məsələn, inflyasiya və hiperinflyasiya şəraitində material ehtiyatlarının uçot və hesabatda əks etdirilməsi qaydaları işlənilib hazırlanmalı və müvafiq nomrativ sənədlərdə öz əksini tapmalıdır.

Beynəlxalq uçot standartlarına uyğun olaraq material ehtiyatları üzrə müəssisələrin hesabatında aşağıdakı informasiyalar olmalı və açıqlanmalıdır: material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi üzrə uçot siyasəti; material ehtiyat-

larının cari dəyəri (hesabat tərtib olunan dövrə olan dəyəri); riversasiya olunan məbləğlər, hansılar ki, həmin dövrün gəlirləridir (xərcləri çıxmaqla) və s.

Mədxil orderləri hesablaşma və digər müşayiətedici sənədləri əsasında doldurulur. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, mədxil orderləri malsatanların göstərilən sənədləri əsasında doldurulşada qiymətlilərin faktiki daxil olmuş miqdarında həmin sənəddə əks etdirilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür orderlər heç də həmişə tərtib olunmur. Məsələn, əgər materialların qəbulu haqda daxili akt tərtib edilmişşə (malsatanların sənədləri ilə kənarlaşmalar olduqda) və yaxud əgər materiallar əmtəə – nəqliyyat qaimələri ilə gətirilmişşə onda həmin orderlərin tərtib olunmasına ehtiyac qalmır. Hər bir kənarlaşma olmadıqda materialların mədxilini malsatanın sənədində şamp qoymaqla həyata keçirmək məqsəduyğun sayılır. Çünki, şampda mədxil orderinin bütün rekvizitləri vardır.

Materialların bir hissəsi emal nəticəsində və yaxud sərlər tərəfindən tullantıların təhvil verilməsi, istifadə edilmiş materialların qaytarılması yolu ilə mədxil edilir. Bu cür əməliyyatlar materialların daxili yerdəyişməsinə dair qaimələrlə rəsmiyyətə salınır.

Materialların anbarlarda hərəkəti üzrə əməliyyatların uçotunu maddi məsul şəxslər tərəfindən anbar uçotu kartoçkalarında aparılır. Bu uçot yalnız miqdar üzrə (natural ölçülərlə) materialların saxlanması qəbul edilmiş qaydasına uyğun olaraq sortlar üzrə aparılır. Materialların anbar uçotu kartoçkalarında aşağıdakı məlumatlar əks etdirilir: anbarın, materialların ölçü vahidi, markası, profili, həcmi, nomenklatura nömrəsi, qiyməti, ehtiyat norması, adı, yazılışın tarixi, sənədin nömrəsi, yazılışın sıra nömrəsi, kimdən daxil olması və kimə buraxılması, mədxili, məxarici və qalığı.

Anbar uçotu kartoçkaları daha çox mühasibatlıq (və yaxud hesablaşma qurğusu) tərəfindən materiallar daxil olduqca nomenklatura qiymət kitabçası (hər bir nömrə üçün) əsasında tədarük edilir və sonra materialların mədxil edilməsi üçün malsatanların hesablaşma sənədləri ilə birlikdə maddi məsul

şəxslərə verilir. Anbar uçotu kartoçkalarında materialların daxil olması (həm-cini də buraxılması) üzrə yazılışlar ilkin sənədlər (mədaxil orderləri, aktlar və qaimələr) əsasında əməliyyatların baş verdiyi gündə aparılır və hər bir yazılışdan sonra onların qalıqları çıxarılır.

Hazırda anbar uçotunun aparılması kifayət qədər mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır. Belə ki, bilavasitə anbarlarda hesablama maşınları qoyurlar, hansılar ki, informasiyanın texniki daşıyıcılarını almaq üçün pristavkalarla aqreqatlaşdırılır. İlkin sənədlər əsasında hər bir əməliyyat eyni vaxtda həm anbar uçotu kartoçkalarında və həm də texniki daşıyıcılarda əks etdirilir. Sonra onlar elektron hesablama maşınlarına verilir və müxtəlif qruplaşmaların tərtib edilməsi üçün istifadə olunur.

Materialların ayrı-ayrı növləri ilə təchiz olunmanın nə dərəcədə məqsədə-uşğun olduğunu və bu materialların cari istehsalın tələbatını ödəyə biləcəyinin mühasibathıq yoxlayır. Bunun üçün anbardakı material ehtiyatlarının müəy-yən edilməsi və onun ehtiyat normalarına müvafiq olub-olmaması aşkar edilir. Bu, daxili ehtiyatların səfərbərliyə alınması və dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti-nin artırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bütövlükdə materialların mədaxil edilməsinin sənədlərlə düzgün rəsmiləş-dirilməsi və onların lazım olan tələbatdan artıq əldə olunması üzərində nəzarə-tin təşkili bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətini yaxşı-laşdırmağın mühüm vəsaitləridir.

Materialların istehsalata buraxılışının düzgün olaraq sənədlərlə rəsmiləş-dirilməsi qabaqcadan bir sıra işlərin görülməsini tələb edir. Misal üçün müəssi-sənin anbarlarının işçiləri, materialları tələb etmək hüququ olan şəxslərin baş mühasiblə razılıq üzrə təsdiq edilmiş siyahısını və imzaların nümunələrini alır-lar. Buraxılan xammal və digər növdən olan materiallar mütləq çəkilir, ölçülür və sayılır.

Məsrf sənədlərinə limit-zabor kartları, tələbnamələr və qaimələr aiddir. Limit-zabor kartları plan şöbəsinin hesablanmasıa əsasən təchizat şöbəsi

tərəfindən istehsalat məsrəflərinin bir və ya bir neçə növündən olan materiallar üçün açılır.

İki nüsxədən ibarət yazılan limit kartı üzrə (biri sexdə, biri isə anbarda olur) sex ay ərzində təyin edilmiş limit daxilində material alır. Limit kartı elə sənəddir ki, bunun əsasında limitlərin vəziyyəti üzərində operativ müşahidə aparılır və limitdən artıq əsasız material məsrəflərinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülür.

Limit-zabor kartı ay ərzində müəyyən anbardan konkret sex üzrə birnövli materialın sərfini qeydə alan birsətirli toplayıcı sənəddir.

Kartın yuxarı hissəsində anbardan sexə buraxılan materialların aylıq limiti göstərilir. Anbardan sexə buraxılan materialların aylıq limit göstərilir. Buna görə də onlar materiallardan müəyyən edilmiş limit həddində buraxılması üçün nəzarət edici əhəmiyyətə malikdir. Bu və ya digər növlü və ölçü milli materialların olmadığı hallarda, onların digərləri ilə əvəz edilməsi yalnız müəssisənin baş mühəndisinin, bəzi hallarda isə sex rəisinin icazəsi ilə yol verilə bilər. Material buraxılmasının bu qaydada rəsmiyyətə salınması çox zaman materialın həddən artıq sərf olunmasına səbəb olan özbaşına material dəyişmə hallarının qarşısını alır.

Əvəzetmə barədə birdəfəlik tələbnamələr anbar üçün sərəncam sənədi hesab edilir və bu sənəd yalnız limit kartı ilə birlikdə olduqda etibarlı sayılır. Həmin limit kartında isə verilən materialların miqdarı və tələbnamənin nömrəsi qeyd edilir.

Məsrəf normalarının artması, yaxud məlumat buraxılış planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq, limitdən artıq material buraxılışı yenə eyni qaydada aparılır. Limit kartlarının tətbiq edilməsi təcrübəsi bu sistemdə bir sıra nöqsanların mövcud olduğunu da göstərir. Belə ki, limit-zabor kartlarının hər ay açılması və limitlərin yazılması çox əmək tutumlu işdir. Material buraxılışının limitləşdirilməsi çox zaman formal xarakter daşıyır və xammal resurslarının həddən çox xərclənməsinin qarşısını ala bilmir. Çünki, məhsul istehsalı planı yerinə yetirilməmişsə, limitlərə riayət olunduğu hallarda

da artıq xammal məsrəflərinə yol verildiyi fakt kimi qarşıya çıxır. Bu sistemin səmərəli cəhəti- toplayıcı sənədin yaradılması və defisit əşyaların ayrı-ayrı xammal növləri və materiallar üzrə anbardan buraxılmasının qaydaya salınması özünü doğrultmuşdur, lakin bu sistemi təkmilləşdirmək və sadələşdirmək lazımdır. Bu nöqteyi-nəzərdən müəyyən sifarişlərə, yaxud sex və ümumizavod ehtiyaclarına sərf edilən bir sıra material növlərinə aid zabor kartlarının tətbiqi maraq doğurur.

Limit kartları, tətbiq edilməsi məqsəduyğun sayılan yerlərdə hər ay yox, məsələn hər rübdə və yalnız limitləşdirilməsi özünü doğrultmuş olan material nomenklaturu üzrə açılır. Materialların müəssisədaxili hərəkəti, eləcə də onların kənara buraxılması müxtəlif qaimələrlə rəsmiyyətə salınır.

Materialların sərf edilməsinə və buraxılmasına aid bütün ilk sənədlər mühasibat tərəfindən sintetik hesablar, subhesablar, istifadə olunma yerləri və məsrəflərin istiqaməti cədvəlinə qruplaşdırılır.

Hesabat ayı ərzində onların hərəkəti əvvəldə qeyd olunduğu kimi uçot qiymətləri ilə uçota alınır, ay qurtardıqdan sonra isə nəqliyyat-tədarük xərclərinin məbləği və ya plan qiymətlərindən faktiki maya dəyərinin kənarlaşması hesablandıqdan sonra bu dəyər faktiki maya dəyərinə çatdırılır.

Materiallar istehsal olunan məhsulların maya dəfyerində yüksək xüsusi çəkiyə malik olduqları üçün istehsalatda materiallardan düzgün istifadə edilməsinə nəzarət birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün uçotu elə təşkil etmək lazımdır ki, bu zaman faktiki məsrəflərin müəyyən edilmiş normalarla müqayisə etmək mümkün olsun, daha doğrusu məhsulun hazırlanması prosesində gündəlik olaraq müəyyən edilmiş normalardan kənarlaşmanı aşkar etmək mümkün olsun.

Müəssisələrin mühasibatlığında materialların sərf olunması üzrə ilk sənədləri material uçotu bölməsi işləyir. İstehsalat uçotu bölməsi bu sənədləri beş gündən bir sexlər, kalkulyasiya obyektlərinin şifrələri və məsrəf maddələri üzrə qruplaşdırır. Bu zaman material xərclərinin məbləği yazılır, sonra ayın əvvəlində qruplaşdırılmış sənədlərin dəstində məsrəflərin istiqamətləri üzrə yekun



çıxarılır. Məsrəflərin istiqamət üzrə material sərfinin qruplaşdırılmasının bir neçə üsulu mövcuddur.

1. Sexə buraxılmış materiallar müəyyən edilmiş normalar üzrə məhsul istehsalı üçün onların buraxıldığı həmin məhsulların hazırlanması üçün istehsalatda istehlak edilir.

2. İstehsalata buraxılmış materiallar həmişə tamamilə istifadə olunmur, bununla əlaqədar olaraq sexdə istifadə olunmayan materialların keçirci qalığı əmələ gəə bilər. Beləliklə, istehsalatda materialların sərf olunması bu qalıqları nəzərə almaqla hesablanır. Bunun üçün uçot dövrünün axırında istifadə edilməmiş material qalıqlarının inventarizasiyası aparılır.

Inventarizasiyanın köməyi ilə istehsalata materialların faktiki sərf olunmasının müəyyən edilməsi üsuluna inventar üsulu deyilir. Xammal, əsas materiallar və yarımfabrikatlar məlum olduğu kimi istehsal olunan məhsulun maddi əsasını yaxud lazımi tərkib hissəsini təşkil edir. Buna görə də onlar məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinə ilkin sənədlərə əsasən bilavasitə, müstəqim əlamətlər üzrə daxil edilir. Müəssisələrdə çox vaxt qismən eyni istehsal şəraitində bir əsas materialdan bir eçə oxşar məhsul növləri alınır. Belə hallarda həmin materiallar müxtəlif məhsul növləri arasında şərti olaraq normativ məsrəflərinə mütənasib surətdə (orta faizlə) bölüşdürülür.

## **2.2. İstehsalata silinən material resurslarının qiymətləndirilməsi metodları və uçotu qaydaları**

Resursların qiymətləndirilməsi zamanı təcrübədə bir sıra problemlər üzrə çıxır. Hər bir maddənin dəyəri müəyyənləşdirilərək onun mümkün satış dəyəri ilə müqayisə edilməlidir (ehtiyatların dəyərinin onların mümkün xalis satış dəyəri ilə ilkin dəyəri arasında daha kiçik olan dəyərlə göstərilməsi prinsipi) və satış zamanı bu dəyərlə uyğunlaşdırılır. Çox vaxt resursların qiymətləndirilməsi zamanı onların dəyərini təyin etmək çətin olur, xüsusəndə resurslar bitməmiş istehsal və ya hazır məhsul formasında olanda. Belə hallarda «ilkin

dəyər» birbaşa (məsələn istifadə edilmiş xammalın dəyəri) və dolay məsrəfləri daxil edəcək. Material-istehsalat ehtiyatların əyəsiz qaydada əldə edilməsi zamanı onların faktiki maya dəyərini onların mədaxil edildiyi tarixə olan bazar qiyməti təşkil edir.

Hazırda materialların qiymətləndirilməsinin aşağıdakı metodlarından istifadə olunur:

1. Sərbəst bazar (müqavilə) və dövlət tərəfindən nizamlaşdırılan topdan qiymətlə. Müəssisənin özü tərəfdən müqavilə bağlanan zaman sərbəst surətdə müəyyənləşdirilir və buraxılış qiyməti kimi malalan və malsatan arasında hesablaşma zamanı istifadə olunur.

2. Nomenklatura uçot qiyməti ilə. Bu qiymətlərə alınmış (tədarük edilmiş) materialların plan maya dəyərini, orta alış qiymətlərini və s. aid etmək olar. Bütün hallarda onların əsasını nəqliyyat- tədarükat xərclərinin plan həcmi əlavə etməklə müqavilə və ya preskurant qiymətləri təşkil edir. Onlardan materialların mövcudluğu və hərəkətinin cari operativ uçotu üçün istifadə olunur.

Mümkün xalis satış dəyəri dedikdə adi fəaliyyət zamanı nəzərdə tutulmuş satış qiymətindən işin tamamlanmasına çəkilməsi ehtimal edilən xərclər və satışın həyata keçirilməsi üçün ehtimal edilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ başa düşülür.

Beynəlxalq təcrübədə mühasibat uçotunun aparılmasına qiymətləndirmənin iki metodunun daha geniş tətbiqi həyata keçirilir. Bunlara FIFO və LIFO aiddir.

FIFO metodu ilə qiymətləndirmə maddi qiymətlilərin ilk dəyərle qiymətləndirilməsi metodudur.

LIFO metodu ilə maddi qiymətlilər "axırncı dəst mədaxil edilir - birinci dəst sərf edilir" qaydadan irəli gələrək bərpa dəyəri ilə (cari qiymətlər üzrə) qiymətləndirilir.

Ehtiyatların uçotunun aparılmasının iki əsas üsulu mövcuddur: dövri metod və daimi metod.

### **Dövri metod**

Bu metoda uyğun olaraq, ehtiyatlar müəssisə tərəfindən yalnız bunu etmək tələb olunduqda, yəni hesabat dövrünün sonunda müəyyən edilirlər. Bu metoda uyğun olaraq, ehtiyatlar fiziki şəkildə hesablanırlar, yəni onların dəyərləri toplanır. Beləliklə, sonradan dövriyyə aktivini kimi tanınan ehtiyatların dəyəri müəyyən edilir. Növbəti hesablama aparılana qədər, "material ehtiyatları" hesabının qalığı dəyişməz olaraq qalır. Növbəti dövrdə ehtiyatların alışları və qaytarmaları birbaşa olaraq xərclərə yazılır və hesabat dövrünün sonunda satışın maya dəyəri aşağıda qeyd edildiyi kimi müəyyən edilir:

Hesabat dövrünün əvvəlinə olan ehtiyatlar

+alışlar .

+nəqliyyat xərcləri

-alışların geri qaytarılması

-alınmış güzəştlər

-hesabat dövrünün sonuna olan ehtiyatlar

=Satışın maya dəyəri

### **Daimi metod**

Bu metoda uyğun olaraq, ehtiyatlar ilə bağlı hər hansı əməliyyatı baş verdikdə, dərhal ehtiyatların mühasibat uçotu aparılmalıdır. Bunun üçün ehtiyatların hər bir maddəsinin ayrıca uçotunu təmin edəcək Köməkçi Kitabın tutulmasına ehtiyac yaranır. Bu Köməkçi Kitabda olan yazılar sonradan Baş Kitabın ehtiyatlar hesabına köçürülür və mühasibat uçotunun dürüst aparılması üçün belə uyğunlaşdırmanın mütəmadi şəkildə aparılması vacibdir.

Məsələn, "Üzlük materialları» Açıq səhmdar Cəmiyyəti satışı ilə məşğuldur. 01.01.2014-cü il tarixində müəssisənin Baş Kitabının ehtiyatlar hesabında aşağıdakılar yazılmışdır:

Hər iki metoda uyğun olaraq aparılan müxabirləşmələr aşağıda göstərilmişdir.

| <i>Daimi metod</i>                                                                   |        | <i>Dövri metod</i>                     |        |
|--------------------------------------------------------------------------------------|--------|----------------------------------------|--------|
| (a) hərəsinin dəyəri 510 manat olmaq şərti ilə, 250 ədəd ehtiyatlar əldə edilmişdir. |        |                                        |        |
| Dt Ehtiyatlar                                                                        | 127500 | Dt Alışlar                             | 127500 |
| Kt Kreditor borc                                                                     | 127500 | Kt Kreditor borc                       | 127500 |
| (b) 4 ədəd 510 manatdan malgöndərənlərə qaydarılmışdır                               |        |                                        |        |
| Dt Ehtiyatlar                                                                        | 2040   | Dt Kreditor borc                       | 2040   |
| Kt Kreditor borc                                                                     | 2040   | Kt Alınmış malların geri qaytarılması  | 2040   |
| (c) Kreditor borclarının hesablanması (250-15-4=231 ədəd)                            |        |                                        |        |
| Dt Kreditor borc                                                                     | 117810 | Dt Kreditor borc                       | 117810 |
| Kt Kassa                                                                             | 117810 | Kt Kassa                               | 117810 |
| (ç) 252 ədəd ehtiyatların 950 manatdan satışı                                        |        |                                        |        |
| Dt Debitor borc                                                                      | 239400 | Dt Debitor borc                        | 239400 |
| Kt Satışdan gəlir                                                                    | 239400 | Kt Satışdan gəlir                      | 239400 |
| Dt Satışın maya dəyəri                                                               | 128520 |                                        |        |
| Kt Ehtiyatlar                                                                        | 128520 |                                        |        |
| (e) Müştərilər tərəfindən alınmış malların geri qaytarılması (9 ədəd 950 manatdan)   |        |                                        |        |
| Dt Satılmış malların geri qaytarılması                                               | 8550   | Dt Satılmış malların geri qaytarılması | 8550   |
| Kt Debitor borc                                                                      | 8550   | Kt Debitor borc                        | 8550   |
| Dt Ehtiyatlar                                                                        | 4590   |                                        |        |
| Kt Satışın maya dəyəri                                                               | 4590   |                                        |        |
| (f) Debitor borclarının hesablanması (252-22-9=221 ədəd)                             |        |                                        |        |
| Dt Kassa                                                                             | 209950 | Dt Kassa                               | 209950 |
| Kt Kreditor borc                                                                     | 209950 | Kt Kreditor borc                       | 209950 |

Bu müxabirləşmələrdən sonra, Baş Kitabda “resurslar” hesabı aşağıdakı kimi olacaqdır:

#### **Daimi metod**

| <b>Ehtiyatlar</b>                   |        |                                   |        |
|-------------------------------------|--------|-----------------------------------|--------|
| Hesabat dövrünün əvvəlinə olan qahq | 5100   | Satışın maya dəyəri               | 128520 |
| Kred. Borc                          | 127500 | Kred. Borc                        | 2040.  |
| Satışın maya dəyəri                 | 4590   | Hesabat dövrünün sonuna olan qahq | 6630   |
|                                     | 137190 |                                   | 137190 |

**Dövri metod**

| <b>Ehtiyatlar</b>                    |      |
|--------------------------------------|------|
| Hesabat dövrünün əvvəlinə olan qalıq | 5100 |
| Hesabat dövrünün sonuna olan qalıq   | 6630 |

Fərz edək ki, hesabat dövrünün sonunda ehtiyatlar hesablandığı zaman anbarda hərəsinin dəyəri 510 manat olan 13 ədəd ehtiyat mövcud idi. Belə olduğu halda, hər iki metoddan istifadə etməklə, Mənfəət və ya Zərər haqqında hesabat aşağıdakı kimi olacaqdır:

| <b>Dövri metod</b>                    |               | <b>Dövri metod</b>                        |               |
|---------------------------------------|---------------|-------------------------------------------|---------------|
| Satışdan gəlir                        | 239400        | Satışdan gəlir                            | 239400        |
| Satılmış malların geri qaytarılması   | <u>(8550)</u> | Satılmış malların geri qaytarılması       | <u>(8550)</u> |
|                                       | 230850        |                                           | 230850        |
| Satışın maya dəyəri:<br>(128520-4590) | 123930        | Satışın maya dəyəri:                      |               |
|                                       |               | Hesabat dövrünün əvvəlinə olan ehtiyatlar | 5100          |
|                                       |               | Alışlar                                   | 127500        |
|                                       |               | Qaytarılmış mallar                        | (2040)        |
|                                       |               |                                           | 130560        |
|                                       |               | Hesabat dövrünün sonuna olan ehtiyatlar   | (6630)        |
|                                       |               |                                           | (123930)      |
| Ümumi mənfəət                         | 6920          | Ümumi mənfəət                             | 6920          |

Ehtiyatların uçotu zamanı daimi metoddan istifadə edildikdə, Baş Kitaba əsasən ehtiyatlarda olmaq məbləğ ilə anbarda faktiki mövcud olan məbbğ arasında uyğunsuzluqlar ola bilər. Belə uyğunsuzluqlar Mənfəət və ya Zərər haqqında hesabatda silinməlidirlər.

## **Ehtiyatların maya dəyərinin hesablanması FIFO və AVCO (average cost – orta dəyər) metodlarının misallarla izahı**

Yeni Milli Mühasibat uçotu standartları ehtiyatların uçotunun 2 formada aparılmasını qəbul edir. Orta maya dəyəri və FIFO (İlkin alış qiyməti ilə). Orta maya dəyəri nədir?

Bunu sadə bir misalla izah edək:

fırma yanvar ayının əvvəlində 100 ədəd kərpic alıb. Kərpicin birinin alış dəyəri 0,20 manat olub. Yanvar ayının ortasında isə yenidən 200 ədəd kərpic alıb. Bu dəfə kərpicin birinin alış dəyəri 0,22 manat olub.

Yanvar ayının sonunda isə istehsalata 250 ədəd kərpic silinib

Birinci alış -  $100 \times 0,20 = 20$  manat

İkinci alış -  $200 \times 0,22 = 44$  manat

Burada orta maya dəyərini hesablamaq lazımdır və bu aşağıdakı kimi olacaq:  
 $100 \text{ ədəd birinci alış} + 200 \text{ ədəd ikinci alış} = 300 \text{ ədəd kərpic}$   
 $20 \text{ manat birinci alışın dəyəri} + 44 \text{ manat ikinci alışın dəyəri} = 64 \text{ manat}$   
Cəmi alışın dəyəri / cəmi alışın miqdarı =  $64 \text{ manat} / 300 \text{ kərpic} = 0,213$   
Silinib -  $250 \times 0,213 = 53,25$  manat

Ayın sonuna qalıq -  $100 + 200 - 250 = 50$  ədəd kərpic və  $- 20 + 44 - 53,25 = 10,75$  manat

### **İndi isə bunu FIFO metodu ilə hesablayaq:**

Birinci alış -  $100 \times 0,20 = 20$  manat İkinci alış -  $200 \times 0,22 = 44$  manat

Burada ilkin alış dəyəri ilə silinmə aşağıdakı kimi olacaq.

Silinən 250 ədəd kərpicin 100-ü birinci partiya ilə alınmış kərpicdir.

Odur ki, 20 manat silinəcək.

Silinən 250 ədəd kərpicin yerdə qalan 150-si ikinci partiya ilə alınmış kərmicdir. Odur ki,  $150 \times 0,22 = 33$  manat silinəcək.

Cəmi 250 ədəd kərpicin silinən dəyəri  $20 \text{ manat} + 33 \text{ manat} = 53 \text{ manatdır}$ .

Ayın sonuna qalıq -  $100 + 200 - 250 = 50$  ədəd кəррiс və  $- 20 + 44 - 53 = 11$  manat

### **2.3. Material resurslarının qiymətləndirilməsi, inventarizasiyası, yenidən qiymətləndirilməsi və onun uçotunun yaxşılaşdırılması istiqamətləri**

Material-istehsalat ehtiyatları əsas etibarı ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən malgöndərənlərdən daxil olur. Bundan başqa materiallar müəssisənin öz yardımçı və köməkçi istehsalatları, təhtəl hesab şəxs tərəfindən nağd pulla əldə edilməsi, köhnəlib sıradan çıxmış azqiymətli əşyaların bir hissəsi, habelə əsas vəsaitin ləğvi nəticəsində əldə edilən materiallar hesabına daxil edilir. Daxilolma mənbələri və qiymətindən asılı olmayaraq materialların hərəkətinin uçotu üçün materialların uçotuna dair əsasnaməyə uyğun olan ilkin sənədləşmədən istifadə olunur. Müəssisəyə daxil olan materiallara nəzarət ilk növbədə təchizat (marketing) şöbəsi tərəfindən həyata keçirilir. Müəssisənin anbarına materiallar təchizat şöbəsinin ekspeditoru tərəfindən gətirilir. Bu məqsədlə ona etibarnamə verilir ki, bu haqda o mühasibatlıqdakı xüsusi kitabda imza edir. Adətən etibarnamə 15 gün müddətinə, bəzi hallarda isə 1 ay verilir. Faktiki daxil olan materiallar malsatanın sənədinə tam uyğun olarsa, bu zaman maddi-məsul şəxs (anbardar və digər maddi məsul şəxslər) tərəfindən mədaxil orderi (forma № M-4) yazılır. Mədaxil orderlərinin blankları maddi-məsul şəxslərə nömrələnmiş vəziyyətdə verilir. Bəzən sənədləşməni azaltmaq məqsədilə malsatanın sənədində (tədiyyə tələbnaməsində) mədaxil orderinin rekvizitlərinə uyğun xüsusi stamp vurulur. Mərkəzləşdirilmiş qaydada daşıma zamanı e-rnti'-j-nəqiyyat qaiməi (forma № M-3, **M-6**) 4 nüsxədən ibarət yazılır. Odəmə sənədləri olmayan və müşayiətedici sənədlərdə kənarlaşma olan zaman materialların qəbulu haqqda aktı (forma № M-7) rəsmiyyətə salınır. Akt iki surətdən ibarət rəsmiyyətə salınır. Akt tərtib olan zaman mədaxil orderi rəsmiyyətə salınmır. Mədaxil sənədləri materialların daxil olduğu gün rəsmiyyətə salınır. Laboratoriya müayinəsi və mexaniki baxışa məruz qalan materiallar nəticə alınana qədər mədaxil olunmur və onlar anbardan buraxılmır. Onların uçotu xüsusi kitabda aparılır.

Materialları müəssisədaxili yerdəyişməsi zamanı qaimə-tələbnamə (forma № M-10, M-11) tərtib olunur. Materialı təhvil verən maddi məsul şəxslər iki surətdən ibarət qaimə yazır.

Məxaric sənədləri materialların istehsalata, təsərrüfat ehtiyaclarına, kənar satışı və s. buraxılan zaman tərtib olunur. Materialların anbardan istehsalata buraxılması Hmit-zabor kartı (forma № M-8, forma № M-9) rəsmiyyətə salınır.

Limit-zabor kartları iki surətdən ibarət yazılır: biri sexə, o bin isə anbara.

Bu kartlardan əsasən eyni zamanda istehsalatda istifadə edilməyən (qaytarılan) materialların uçotu üçün istifadə olunur.

İstehsal prosesini lazım olan material-istehsalat ehtiyatları ilə təmin etmək üçün onların saxlanması məqsədi ilə ixtisaslaşdırılmış anbarlar yaradılır. Ehtiyatların qorunub saxlanması təmin etmək məqsədi ilə müəssisədə təchizatın təşkili, anbar və ölçü təsərrüfatının vəziyyəti xüsusi rola malikdir.

Müəssisə və təşkilatlara daxil olan ehtiyatlar bir qayda olaraq anbara daxil olan zaman müşayiətedici sənədlərdə göstərilən miqdar və keyfiyyətə uyğunluğu yoxlanılır. Texniki ekspertizə və ya laboratoriya müayinəsi tələb edilən zaman onlar müəssisə rəhbəri tərəfindən müəyyən edilən xüsusi komissiya tərəfindən qəbul edilir.

Tədarük edilən ehtiyatlar səlahiyyətli şəxs və ya marketinq şöbəsinin nümayəndəsi tərəfindən hesab-faktura, qəbz, nəqliyyat qaiməsi və s. sənədlərdə imza edilməklə anbar müdürinə (maddi-məsul şəxsə) təhvil verilir. Hesablaşma sənədləri aksepti qeydə alınmaq üçün marketinq şöbəsinə, daha sonra isə mühasibatlığa təhvil verilir.

Deməli ehtiyatların mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatlar əvvəlcə anbar uçotunda əks etdirilir. Anbara daxil olan ehtiyatların miqdar uçotunu aparmaq üçün materialların hər bir nomenklaturası üzrə anbar uçotu kartoçası (forma M-17) açılır ki, buda növ uçotu adlanır. Orada tələb olunan müvafiq rekvizitlər öz əksini tapır. Ehtiyatların sənədlər əsasında sonrakı daxilolma və



buraxılması anbar uçotu kartoçkalarında qeyd edilir və günün sonuna qalıq çıxarılır. Material ehtiyatlarının çeşidi az olan müəssisələrdə onların anbar uçotu növ uçotu kitablarında da aparıla bilər. Anbardarlar nəzərdə tutulan müddətlərdə

Kartoçkaların və ya kitabın məlumatları əsasında hesabat tərtib edərək mühasibatlığa təqdim edir.

Ehtiyatların hərəkəti üzrə bütün ilkin sənədlər anbarlar və bölmələr tərəfindən mühasibatlığa təhvil verilməlidir.

Məhz uçot prosesinin bu mərhələsində mühasibatlıq işçiləri materialların hərəkəti üzrə əməliyyatların qanuniliyi, məqsədəuyğunluğu və düzgün sənədləşməsinə üzərində nəzarəti həyata keçirməlidir. Yoxlanıldıqdan sonra ilkin sənədlər taksirovka edilir, yəni materiallarının miqdarı onların qiymətinə vurulur.

Müəssisələrdə materialların mühasibat uçotunun əsas məqsədi ehtiyatların dövriyyəsi və qalıqları haqqda dəyər ifadəsində« düzgün məlumat əldə etmək məqsədini güdür. Bu məlumat yüksək keyfiyyətli ilkin sənədlərə əsaslanır.

Anbarlardan mühasibata daxil olmuş ilkin sənədlərə bir daha baxılır və onlar müvafiq qaydada işlənir. Mühasibatında materialların uçotunun bir neçə variantı mövcuddur.

Bu variantların birində müəssisənin mühasibatında aylar üzrə hər bir il müddətinə materialların hər bir növünə və sortuna analitik uçot vərəqələri açılır və ilkin sənədlərin məlumatları əsasında materialların hərəkəti üzrə əməliyyatlar qeyd edilir. Bütün anbar uçotu kartoçkalarından fərqi onun təkcə natural ifadədə deyil, həm də dəyər ifadəsində aparılmasıdır. Ayın sonunda kartoçkaların məlumatlarına əsasən bütün kartoçkaların yekun məbləğlərinə əsasən sort miqdar-məbləğ dövriyyə cədvəli tərtib olunur.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində mal-material qiymətlilərin qənaət edilməsinin təmin olunmasında onların mövcudluğuna və sərf edilməsinə nəzarət böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu zaman nəzarətin bütün metodları arasında istehsalat ehtiyatlarının inventarlaşdırılmasına əhəmiyyətli yer verilir.

"Mühasibat uçotu haqqında" qanun müəssisə və təşkilatlarda material - istehsalat ehtiyatlarının inventarizasiyasının keçirilməsini nəzərdə tutur. Inventarizasiya aşağıdakı hallarda keçirilir:

- İldə bir dəfədən az olmayaraq 1 oktyabr tarixinə illik hesabatda bu vəsaitləri düzgün əks etdirmək üçün ;
- Maddi-məsul şəxslərin dəyişməsi və təbii fəlakət baş verən zaman ;
- Mühasibat və anbar uçotu məlumatları əsasmda kənarlaşma olan zaman;
- Müəssisənin əmlakı icarəyə verilən, satılan zaman, habelə dövlət müəssisəsi SC və ya digər cəmiyyətə çevrilən zaman.

Inventarizasiyanın əsas məqsədi mövcud olan istehsalat ehtiyatlarının natural və dəyər ifadəsində faktiki mövcudluğunu müəyyən etməkdir. Inventarizasiya zamanı aşağıdakılar yoxlanılır:

Mal-material qiymətlilərinin qorunması, onların saxlanması, buraxılması, çəki və ölçü təsərrüfatının vəziyyətinin düzgünlüyü;

• Mal-material qiymətlilərinin hərəkətinin uçotunun aparılma qaydası. Inventarizasiyanın təşkili və ona rəhbərlik müəssisə rəhbəri, onun müavini və ya baş mühasib tərəfindən həyata keçirilir. Inventarizasiya müəssisə rəhbərinin əmrinə əsasən xüsusi təyin olunmuş komissiya tərəfindən aparılır. Mühasibatlıq inventarizasiya keçirilən vaxtda inventarizasiya siyahısını tərtib edir. Inventarizasiya zamanı anbar əməliyyatları dayandırılır, anbar müdiri dilindən iltizam verir.

Inventarizasiyanın nəticəsini müəyyən etmək üçün , materialların qalığı kitabından da istifadə oluna bilər. Inventarizasiya zamanı kənarlaşma müəyyən edilən hallarda üzləşdirmə cədvəli tərtib olunur və faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Artıq gəlmə olan zaman qiymətlilər mədaxil edilir və bu zaman ehtiyatların mədaxili uçotda DT 201 "Material ehtiyatları", 204 "Hazır məhsul" və ya 205 "Mallar" hesabı və KT 611 "Sair əməliyyat gəlirləri" hesabı müxabirələşməsi tərtib edilir.

İnventarlaşma zamanı müəyyən edilən əskikgəlmələr (çatışmamazlıqlar) səbəblərindən və təqsirkarlardan asılı olmayaraq faktiki maya dəyəri ilə 731 sayılı "Sair əməliyyat xərcləri" hesabında əks etdirilir.

Müəssisənin rəhbərliyinin qərarı ilə norma daxilində əskikgəlmə məbləğləri müəssisənin istehsal məsrəflərinə aid edilir. Bu zaman DT 202 "İstehsalat xərcləri", 731 "Sair əməliyyat xərcləri" hesabı KT 201 "Material ehtiyatları", 204 "Hazır məhsul" və ya 205 "Mallar" hesabı yazılışı verilir. Normadan artıq əskikgəlmələr isə maddi məsul şəxslərdən tələb edilmək üçün onların üzərinə yazılır. Bu zaman uçotda Dt 217 "Digər qısamüddətli debitor borcları" hesabı və Kt 731 "Sair əməliyyat xərcləri" hesabı yazılışı verilir. Əskik gələn məbləğ günahkar şəxsin əmək haqqından tutulduqda isə 533 "Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borc" debetinə 217 "Digər qısamüddətli debitor borcları" hesabının isə kreditinə yazılmaqla uçotda əks etdirilir. Günahkar şəxs müəyyən edilmədikdə isə normadan artıq əskikgəlmələr 731 sayılı "Sair əməliyyat xərcləri" hesabında əks etdirilir. Təbii fəlakətdən olan əskikgəlmə və itkilər isə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə aid edilir və uçotda aşağıdakı mühasibat yazılışı ilə əks etdirilir: Dt 761 "Fövqəladə xərclər" hesabı Kt 201 "Material ehtiyatları", 204 "Hazır məhsul" və ya 205 "Mallar" hesabı. Konkret günahkar müəyyən edilməyən hallarda əskikgəlmə məbləği istehsal məsrəflərinə aid edilir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən müəssisə və təşkilatlarda mövcud olan ehtiyatlar yenidən qiymətləndirilə bilər. Yenidən qiymətləndirilmə iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər: artma və ya azalma istiqamətində. Material-istehlat ehtiyatlarının dəyəri yenidən qiymətləndirilmə nəticəsində artan zaman DT

201 "Material ehtiyatları", 204 "Mallar", 205 "Mallar" və s. KT 208 "Material qymətlilərinin dəyərinə düzəlişlər" yazılışı ilə uçotada əks etdirilir.,

Ehtiyatlarının dəyəri yenidən qiymətləndirilmə nəticəsində azalan zaman DT 208 "Material qymətlilərinin dəyərinə düzəlişlər" KT 201 "Material ehtiyatları", 204 "Mallar", 205 "Mallar" və s. yazılışı tərtib edilir.

Yenidən qiymətləndirilmənin nəticəsi maliyyə nəticələrinə aid edilən zaman DT 208 KT 801 "Ümumi mənfəəf (zərər)" və ya DT 801 KT 208 yazılışı tərtib edilir.

## **FƏSİL III. Material resurslarından istifadənin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri**

### **3.1. Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri**

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin və kommersiya hesabının gücləndirilməsinin əsas və mühüm istiqamətlərindən biri kimi material resurslarına qənaət edilməsi probleminə çoxlu sayda fundamental, metodoloji və konseptual xarakterli elmi-tədqiqat işləri həsr edilmiş, nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan fikirlər söylənilmiş, ideyalar və konsepsiyalar irəli sürülmüş material resurslarına edilən mütləq və nisbi qənaətin hesablanması metodikası riyazi baxımdan işlənib hazırlanmış və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bundan başqa Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən bu sahədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin vacibliyini özündə əks etdirən normativ sənədlər qəbul olunmuş, onların yerinə yetirilməsi mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Lakin çoxlu sayda hüquqi sənədlərin qəbul olunmasına və intensiv elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq kommersiya hesabının mühüm elementi kimi material resurslarına qənaət sahəsində elə bir ciddi irəliləyişə nail olunmamış, keyfiyyətə zərər vurmadan material, enerji, yanacaq normalarının azaldılması haqqında elmi konsepsiyalara fikir verilməmişdir. Məhz bunun nəticəsində post-sovet məkanı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da məsrəfli təsərrüfatçılıq sistemi formalaşmış, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışının həcmi, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin məbləği yalnız ekstensiv amillər hesabına artmışdır. Məhz buna görə də ekstensiv amillərin tükəndiyi və iqtisadi artımın yalnız intensiv amillər hesabına təmin edildiyi bazar münasibətləri şəraitində material resurslarına qənaət, istehsalın materialtutumunun aşağı salınması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi, məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun amilli və ya çox amilli təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması, bağlanmış müqavilələrə və kontraktlara uyğun olaraq material qiymətli-

lərinin göndərilməsinin müntəzəmliliyinə və ahəngdarlığına nail olunması bir problem kimi qarşıda durur. Fikrimizcə, qeyd olunan bu problemlərin həllinə ilk növbədə müəssisənin bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq material resursları ilə təmin olunması səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən, maddi qiymətlilərə edilən mütləq və nisbi qənaətin hesablanması metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanmasından, menecmentin və ya idarəetmənin bütün səviyyələrində (bələdiyyə, firma, firmadaxili və.s.) təşkilati işlərin səmərəli şəkildə təşkilindən başlamaqla nail olmaq mümkündür. Kommersiya hesabının mühüm elementlərindən biri olan məhsulun materialtutumunun aşağı salınmasının və material resurslarına qənaət edilməsinin vacibliyini Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin vermiş olduğu «Ümumi daxili məhsulun hər pul vahidinə material məsrəfinin təkcə bir qəpik azaldılması 25 milyard manatvft çox əlavə milli gəlir əldə edilməsinə imkan verə bilər» fikri də sübut edir. Məhz buna görə də bazar münasibətləri şəraitində material qiymətlilərindən istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi, onun çox amilli iqtisadi təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması, qeyd olunan problem sahəsində mövcud elmi fikirlərin sərf-nəzər edilməsi, strateji və taktiki istiqamətli konkret vəzifələrin, habelə qısa müddət ərzində həyata keçirilməsi mümkün olan məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bu işə, öz növbəsində, mülkiyyət formasından və sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində qarşıya qoyulmuş vəzifələri ən optimal və səmərəli üsulla həyata keçirməyə imkan verən fəaliyyət metodlarının, vasitələrinin və formalarının işlənilib hazırlanmasını, uçotun, auditin və iqtisadi təhlilin qüvvədə olan metodikalarına yeni aspektlərin əlavə olunmasını nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində maşınqayırma sənayesi müəssisələrində biznes-planın əsas göstəricilər üzrə yerinə yetirilməsi həmin təsərrüfat subyektlərinin bağlanmış müqavilələrə və kontraktlara uyğun surətdə material resursları ilə təmin olunması səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində göstərildiyi kimi, müəssisədə xammal və materiallardan istifadənin səmərəliliyini təhlil et-

məzdan, materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin səviyyəsi qiymətləndirilməzdan, material dövriyyə vəsaitlərinə edilən qənaətin məbləği mütləq və nisbi ifadədə hesablanılmazdan əvvəl müəssisənin, firmanın, səhmdar cəmiyyətinin və s. bu və ya digər material resursları ilə təmin olunması səviyyəsi müəyyən edilir. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin təşkilinin əsası sayılan biznes-planın V -ci «İstehsal planı» adlı bölməsinin əsas göstəricilərinin yerinə yetirilməsi təsərrüfat subyektinin sərəncamında olan material dövriyyə vəsaitlərindən effektivli istifadə edilməsindən deyil, onların bağlanmış kontraktlara uyğun surətdə vaxtında və tələbata müvafiq şəkildə daxil olmasından da xeyli dərəcədə asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin sərbəst fəaliyyət göstərməsini, onların material resursları ilə bağlanmış kontraktların şərtlərinə uyğun şəkildə təmin olunmasını, təsərrüfat subyektlərinin dövlətlə əlaqələrinin yalnız vergilərlə tənzimlənməsini və s. amilləri nəzərə alaraq, ahəngdarlıq və qeyri-müntəzəmlik əmsallarından imtina etmədən mövcud metodikalara idarəetmə təhlili çərçivəsində yeni aspektlərin əlavə olunması məqsəduyğundur. Burada söhbət yalnız idarəetmə təhlilinin obyektini kimi bağlanmış kontraktların şərtlərinə uyğun şəkildə müəssisəyə material resurslarının göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən gedə bilər. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi müəssisənin etibarlı tərəfdaş kimi imicinin aşağı düşməsinə və material qiymətlilərinin göndərilməsi müddətinə riayət edilməməsinə görə iqtisadi cərimələrin tətbiq olmasına zəmin yaranır.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin bağlanmış müqavilələrə uyğun surətdə material resursları ilə təmin olunması səviyyəsi təhlil edildikdən və qiymətləndirildikdən sonra onlardan istifadənin effektivliyini xarakterizə edən məhsulun materialtutumunun aşağı salınması ehtiyatları müəyyənləşdirilir, material resurslarına edilən mütləq və nisbi qənaət hesablanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan bu istiqamətlər içərisində material resurslarına edilən mütləq və nisbi qənaətin hesablanması metodikasının təkmilləşdirilməsi

problemi mühüm yer tutur. Çünki, material resurslarının çatışmazlığı şəraitində onlara qənaət edilməsi əlavə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına şərait yaratmaqla dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsini sürətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin material resurslarına tələbatı iki yolla təmin edilir: ekstensiv və intensiv yolla. Ekstensiv yol material resurslarının istehsalının artırılmasını nəzərdə tutur və əlavə xərclərlə bağlıdır. Müəssisənin materiallara, xammala, yanacağa, enerjiyə və digər material resurslarına tələbatının ödənilməsinin intensiv yolu məhsul istehsalı prosesində mövcud resursların qənaətlə sərf edilməsini nəzərdə tutur. Xammal və materiallardan qənaətlə istifadə onların istehsalının artırılması ilə bərabər tutulur. Bütün bu məsələlər iqtisadi təhlilin müxtəlif üsul və metodlarından istifadə edilməklə öyrənilir, çatışmamazlıqlar və nöqsanlar aşkar edilir və qiymətləndirilir.

Material resurslarından səmərəli istifadənin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- müəssisənin material resurslarına olan tələbatını qiymətləndirmək;
- maddi-texniki təchizat planlarının keyfiyyətinin və onların yerinə yetirilməsinin təhlili;
- material resurslarından istifadə göstəricilərinin dinamikasının təhlili;
- material resurslarından istifadə göstəricilərinə təsir edən amillər sisteminin müəyyən edilməsi;
- material resurslarından səmərəli istifadə olunmasına təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi;
- material resurslarından istifadə üzrə istehsal daxili resursların aşkar olunması, qiymətləndirilməsi və onlardan gələcəkdə istifadə etmək məqsədi ilə tədbirlərin hazırlanması.

Müəssisələrin material resursları ilə təmin olunması və onlardan istifadə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müxtəlif informasiya məlumatlarından istifadə olunur:

- material-texniki təchizat planı;



- material resurslarının miqdarı və istifadə edilməsi haqqında sintetik hesabat formaları
- müəssisənin məhsul (iş və xidmət) istehsalına sərf etdiyi xərclər haqqında məlumatlar aldı hesabat forması;
- xammal və materialların göndərilməsi (gətirilməsi) üçün sifarişlər və müşavirələr;
- Material texniki təchizat şöbəsinin operativ məlumatları;
- Xammalın və materialların daxil olması, sərfi və qalıqları haqqında analitik mühasibat uçotunun məlumatları;
- Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları 2 «Ehtiyatlar»
- Milli Mühasibat Uçotu Standartları 8 «Ehtiyatlar üzrə» və s.

### ***3.2. Material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası***

Yeni şəraitdə sənaye istehsalının effektivliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün nəzərdə tutulan təşkilati-texniki tədbirlər onun nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasını, təhlili və qiymətləndirilməsini tələb edir. Buna görə də dissertasiya işinin qarşısında qoyulan vəzifə və problemlərin öyrənilməsi çərçivəsində istehsalın effektivliyinin qiymətləndirilməsinin metodoloji məsələləri üzərində ətraflı dayanmadan onun yüksəldilməsi amillərindən biri kimi məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun azaldılması ehtiyatlarının təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyətə kəsb edir.

Müasir şəraitdə əmək məhsuldarlığı fondverimi və materialtutumu fərdi göstəricilər olmaqla hər biri ayrılıqda istehsalın effektivliyini bütövlükdə deyil, hərtərəfli xarakterizə edir. Qeyd etdiyimiz göstəricilər içərisində isə əmək əşyalarından istifadə edilməsinin effektivliyini xarakterizə edən materialverimi və materialtutumu göstəricilərinin təhlili, qiymətləndirilməsi, istifadə edilmə-

miş ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onların səfərbər olunması dissertasiyanın məzmununu təşkil edir.

İstehsalın effektivliyinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricilərindən sayılan materialtutumu, materialverimi və rentabelliğin müxtəlif variantlarda hesablanmasını tələb edir. Bu baxımdan iqtisadi ədəbiyyatlarda və praktikada istehsalın materialtutumu, istehsal (iş və xidmətlər) materialtutumu, istehsal forndlarının rentabelliği, material dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi göstəriciləri hesablanır və qiymətləndirilir. Bizim fikrimizcə, istehsalın effektivliyinin kompleks şəkildə xarakterizə edən qeyd etdiyimiz göstəricilər içərisində məhsulun materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin iqtisadi təhlilin mövcud metodikasının yeni aspektdə hesablanması səmərəlik göstəricisinin yaxşılaşdırılmasına səbəb ola bilər. Çünki, müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində materialtutumunun aşağı salınması qənaətin əsas mənbəyi olmaqla keyfiyyətə xələl gətirmədən rəqabətlə davamlı məhsul istehsal etməyə və son nəticədə orta mənfəət normasında yuxarı gəlir əldə etməyə səbəb olur. Bu baxımdan iqtisadi təhlil prosesində inflyasiya proseslərinin təsirini aradan qaldırmaq üçün qiymət indekslərindən istifadə etməklə materialtutumu göstəricisini müqayisə olunan şəkildə gətirmək həm nəzəri həm də metodoloji cəhətdən daha səmərəlidir.

Materialtutumu (materialverimi) göstəricisinin öyrənilməsi zamanı hesablamaya daxil olunan elementlərin hər birinə təsir edən inflyasiyanın indeksasiya yolu ilə neytrallaşdırılması, daha düzgün nəticəyə nail olmaq üçün müasir informasiya –kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin zəruriliyi meydana çıxır ki, buda təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Müasir şəraitdə istehsalın effektivliyinin dəyişməsi materialtutumu (materialverimi), fondtutumu (fondverimi) və əməktutumu (əmək məhsuldarlığı) göstəricilərinin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur və qiymətləndirilir.

Materiadtutumunun azaldılması materialveriminin və ya məhsul buraxılışı həcmnin artmasına müsbət təsir etməklə istehsalın iqtisadi effektivliyinin (rentabelliyn) yüksəldilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Beləliklə materialtutumunun azalması ilə əsas fondların, maliyyə və əmək resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilərin (əməktutumu, fondtutumu, kapitaltutumu) səviyyəsinin müsbət istiqamətdə dəyişilməsinə şərait yaranır. İndi isə məhsul istehsalına sərf olunan materialların təhlilini nəzərdən keçirək.

**Cədvəl 1.**

***Məhsul istehsalına sərf olunan materialların təhlili***

| № | Göstəricilər                                        | Bütün məhsula çəkilən xərc |         | Kənarlaşma +,- |                           |              |
|---|-----------------------------------------------------|----------------------------|---------|----------------|---------------------------|--------------|
|   |                                                     | Plan üzrə                  | faktiki | cəmi           | O cümlədən nəyin hesabına |              |
|   |                                                     |                            |         |                | Məhsulun həcmi            | Xammal sərfi |
| 1 | Əmtəəlik məhsul (m.m.)                              | 7000                       | 6850    | -1,50          | -                         | -            |
| 2 | Əsas xammalın dəyəri (m.man)                        | 1976                       | 1921    | +5,0           | -40,2                     | +45,2        |
| 3 | Məhsulun hazırlanması üçün sair materiallar (m.man) | 4810                       | 4790    | -20            | -101,0                    | +81,0        |

Cədvəldən görünür ki, əmtəəlik məhsulun həcmi plandan (7000-6850) 150 min manat az olmuş və plan 97,9% yerinə yetirilmişdir. Məhsulun həcminə plana nisbətən dəyişməsi xammal sərfindən də xeyli dərəcədə asılıdır. Cədvəldən görünür ki, əmtəəlik məhsul planının 2,1 kəsirlə yerinə yetirilməsi xammal və materiallar hesabına mütləq rəqəmlə 40,2 min manat ( $1916 \times 2,1$ ) təşkil edir.

100

Buradan aydın olur ki, buraxılan məhsulun quruluşunun plandan kənarlaşması xammal və material xərcləri üzrə 45,2 min manat təşkil edir. Daha dəqiq dəqiq desək idarənin 5,0 min manat həcmində xammal üzrə artıq xərc olmuşdur. ( $1921-1916=+5$  min manat)

Bundan başqa cədvəldən aydın görünür ki, məhsul istehsalına sərf edilən sair materiallar plana qarşı 20 min manat (4790-4810) azalmışdır. Bu dəyişmə-

nin 101 min manat içtehsal həcmnin 150 min manat kəsirlə yerinə yetirilməsi hesabına olmuşdur. Daha doğrusu bu amil hesabına 101 min manat azalmışdır. Məhsulun quruluşunun dəyişilməsi hesabına isə sair xammal sərfi 81 min manat (101 min man-20 min manat) armışdır.

Müəssisədə məhsulun maya dəyərində xammalın vəziyyətini təhlil edək. Təhlil zamanı xammal məsrəflərinin maya dəyərinə təsirini istifadə olunmuş materialların keyfiyyətində məhsul vahidinə material məsarifi normasının təsdiqiydə və istifadəsində materialların qiymətində və sairə amillərdə axtarmaq əsasən belə qərara gəlmək olar ki, məhsulun maya dəyərinə, material məsarifinin təsiri əsas iki amildən asılıdır

1. Məhsul vahidinə təsdiq edilmiş material məsarifi norması;
2. Material vahidinin faktiki qiyməti

Materiallardan istifadə üzrə həqiqi material məsarifi normasının və qiymətinin plana nisbətən az olması məhsulun maya dəyərinə müsbət, çox olması isə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda materialın həqiqi qiymətinin plana nisbətən aşağı olması məhsulun maya dəyərinə müsbət, çox olması isə mənfi təsir göstərir.

Bunu təhlil etməklə müəssisədə müəyyən dövr üzrə material veriminin necə dəyişdiyini aydınlaşdırmaq olar. Bunun üçün müəssisənin ilkin hesabatından istifadə etməklə aşağıdakı məzmununda cədvəl tərtib edək.

**Cədvəl 2**

***Xammal məsarifinin maya dəyərinin təhlili***

| <b><i>Göstəricilər</i></b>                    | <b><i>Vahid məhsula material məsrəfi</i></b> |                                 |                                | <b><i>Vahid məhsula həqiqi xammal sərfi</i></b> |                                 |                                |
|-----------------------------------------------|----------------------------------------------|---------------------------------|--------------------------------|-------------------------------------------------|---------------------------------|--------------------------------|
|                                               | <b><i>Həcmi (m<sup>3</sup>)</i></b>          | <b><i>Qiyməti (manatla)</i></b> | <b><i>Məbləğ (min man)</i></b> | <b><i>Həcmi (m<sup>3</sup>)</i></b>             | <b><i>Qiyməti (manatla)</i></b> | <b><i>Məbləğ (min man)</i></b> |
| Məhsul üçün əsas xammal (mərmər və trabertin) | 0,080                                        | 110                             | 8,80                           | 0,081                                           | 110                             | 8,91                           |

Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, məhsul vahidinin maya dəyərində 0,11 man (8,91-8,80) artın xərcə yol verilmişdir.

Bu artıq xərc qiymə və norma amilinin təsiri nəticəsində olmuşdur. Bunların hər birinin təsir dərəcəsini ayrı ayrılıqda hesablamaq üçün material məsarifi vahidinin plan və həqiqi qiymətini müqayisə edərək nəticəni həqiqi material məsarifinə vurmaq lazımdır. Eyni zamanda material məsarifi normasının təsir dərəcəsini hesablamaq üçün həqiqi material məsarifi ilə plan məlumatı müqayisə olunaraq əldə olunan nəticə materialların plan qiymətinə buraxılmalıdır. İndi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz iki amilin təsir dərəcəsini hesablayaq.

#### 1. Qiymət amilinin təsiri

Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz kombinatda xammalın qiyməti dəyişdirilmişdir.

#### 2. Norma amilinin təsiri:

$$(0,081-0,080) \times 110 = +0,001 \times 110 = +0,11 \text{ man.}$$

Göründüyü kimi material xərclərinin plandan olan kənarlaşmasıya səbəbini qiymət və norma amilində axtarmaq lazımdır.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın iqtisadi effektivliyini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu hesab edilir. İstehsalın materialtutumu dedikdə dəyər ifadəsində (müqayisəli və ya qüvvədə olan qiymətlərlə) məhsul istehsalı ilə əlaqədar olan ümumi əmək cisimlərinin (əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, istilik və elektrik enerjisi, satın alınmış məmulatlar və yarımfabrikatlar) həcmi (miqdarı) başa düşülür. Məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu dedikdə isə məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə sərf edilən xammalın, materialların və digər maddi qiymətlilərin miqdarı nəzərdə tutulur.

İstehsalın materialtutumunun təhlili və hesablanması aşağıdakı üsullardan istifadə olunması məsləhət bilinir. Bunlardan birincisi makro səviyyədə material məsrəflərinin illik məbləğinin ümumi daxili məhsulun həcminə nisbəti kimi hesablanan, təhlil edilən və qiymətləndirilən materialtutumu göstəricisidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu metodun əsas və başlıca

nöqsanı xammal və materialların təkrar uçota alınmasına şərait yaradan ümumi daxili məhsulun hesablanma qaydasındadır ki, bu da, öz növbəsində, iqtisadi təhlil və qiymətləndirmə prosesində həmin göstəricilərin tətbiqi imkanlarını xeyli azaldır və real, obyektiv, düzgün nəticə əldə etməyə mane olur. İkinci metod isə makro səviyyədə materialtutumunun əmək cisimləri istehsal edən sahələrin məhsulunun son məhsula olan nisbəti ilə müəyyən edilməsi qaydasından ibarətdir. Bu metodun da özünəməxsus üstün cəhətləri və nöqsanları mövcuddur. Məlumdur ki, son məhsulun tərkibində əmək vasitələrinin təmiri üçün yaradılan ehtiyat fondunun da məbləği mövcuddur. Bu isə birinci halda qeyd etdiyimiz kimi, göstərilən metod üzrə hesablanan və təhlil edilən göstəricinin reallığına xələl gətirir və onu qiymətdən salır. Üçüncüsü isə makro səviyyədə materialtutumunun milli gəlirə görə hesablanması qaydasıdır. Bu üsul bazar iqtisadiyyatı və müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində elmi, nəzəri, metodoloji və konseptual baxımdan dəqiqdir və daha realdır. Çünki, milli gəlir göstəricisi müəyyən mənada yuxarıda göstərilən nöqsanlardan azaddır və obyektiv idarəetmə reallığını daha gerçək əks etdirir. Lakin, təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin predmetinə uyğun olaraq makro səviyyəli göstəricilər tədqiqat obyektindən kənara çıxır və ona görə də həm natural və həm də dəyər ifadəsində hesablanan, təhlil olunan və qiymətləndirilən mikro səviyyəli məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu göstəricisinə ehtiyac yaranır.

Lakin, yuxarıda sadaladığımız makro göstəricilər kimi bu göstərici də nöqsanlardan xali deyildir. Burada əsas nöqsan kimi öz istehsalının yarımfabrikatlarının əmtəlik məhsulun tərkibinə təkrar daxil edilməsini və onların yenidən uçot obyektinə aid olunmasını göstərmək lazımdır. Bu isə süni surətdə dəyər ifadəsində əmtəlik məhsulun həcmnin şişməsinə səbəb olmaqla materialtutumu göstəricisini obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarına qənaət və onlardan effektivli istifadə idarəetmənin və menecmentin ən mühüm funksiyalarından biri sayılan təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Aydındır ki, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri də məhsulun (iş və xidmətlərin) materialverimi və materialtutumu hesab olunur. Materialtutumu əsas keyfiyyət göstəricisi olmaqla təhlil işi apardığımız müəssisələrdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf edilmiş cari material məsrəflərinin (amortizasiya məbləği daxil edilmədən) istehsal edilmiş əmtəəlik məhsulun həcminə nisbəti kimi müəyyən edilir. Ona görə də iqtisadi təhlil prosesində ənənəvi hesablama qaydalarından fərqli olaraq materialtutumunu hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur:

$$\text{Məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu} = \frac{\text{məhsul istehsalı prosesində sərf edilmiş material məsrəflərinin (amortizasiya məbləği daxil edilmədən) cəmi}}{\text{müqayisəli və ya qüvvədə olan qiymətlərlə əmtəəlik məhsulun həcmi}} - \frac{\text{yarımfabrikat - ların dəyəri}}$$

Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda materialtutumu göstəricisinin natural ifadədə hesablanmasının əlverişliyi iddia edilir. Lakin bizim fikrimizcə, natural göstəricilərdən istifadə eyniadlı materialdan eyniadlı məhsul istehsalı zamanı məqsədəuyğundur. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə bir metodikanın nadir hallarda tətbiq olunması məqsədəuyğun sayılsa da bu retrospektiv iqtisadi təhlilin deyil, yalnız operativ iqtisadi təhlilin vəzifələri kompleksinə və obyektinə aiddir. Ona görə də məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu göstəricilərindən ən geniş yayılanı və təcrübədə tətbiq olunanı dəyər göstəriciləridir. Bu göstəricilər isə, öz növbəsində, idarəetmənin bütün səviyyələrində materialtutumunu dəqiq və obyektiv hesablamağa imkan verir.

Məlumdur ki, dəyər ifadəsində materialtutumunun dinamikasına bir sıra amillər təsir göstərir və onlar iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir. Bir qrup iqtisadçılar məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olan amillərin və buraxılan məhsulun strukturunun dəyişməsinin xüsusi göstərdiyini təsir qeyd edir. Digər qrup isə bunların əksinə olaraq material sərfi normalarının və qiymətlərinin dəyiş-

məsini ön plana çəkir. Bizim fikrimizcə, məhsulun materialtutumuna təsir göstərən amillər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər:

1. İstehsalat elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi ilə əlaqədar olan amillər;
2. Material resurslarının və konkret məhsul növlərinin qiymətlərinin dəyişməsi;
3. Buraxılan məhsulun, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin strukturunun dəyişməsi;
4. İstehsal edilmiş məhsulların tərkibində rentabellik səviyyəsi müxtəlif olan məhsulların xüsusi çəkisinin dəyişməsi və s.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, materialtutumunun dəyər ifadəsində hesablanılan və qiymətləndirilən effektivlik göstəricisi material məsrəflərinin hesabat ilində qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə qiymətləndirilən əmtəəlik məhsulun dəyərinə nisbəti hesab olunur. Lakin bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda materialtutumu göstəricisini araşdırmaq üçün maya dəyərinin müxtəlif göstəricilərinin mahiyyəti izah edilir. Lakin bizim fikrimizcə, maya dəyərinin müxtəlif göstəricilərini izah etmək tədqiqatın istiqamətini dəyişdirməkdən başqa bir şey deyildir. Belə bir vəziyyətdə maya dəyərinin müxtəlif göstəricilərinin əsaslandırılması və onların iqtisadi tədqiqat obyektinə daxil edilməsi materialtutumu və materialverimi haqqında yuxarıda irəli sürülən konsepsiyanın mahiyyətini sual altına alar və aparılan təhlil işinin səmərəliliyini azaltmaqla optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasına mane olar. Məhz buna görə də təhlil işində materialtutumunun iki göstəricisindən, yəni «Material məsrəflərinin məbləğinin hesabat ilində qüvvədə olan qiymətlə qiymətləndirilən əmtəəlik məhsulun dəyərinə nisbəti» və «Material məsrəflərinin məbləğinin məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin məbləğinə nisbəti» göstəricilərindən istifadə daha dəqiq və düzgündür. Çünki, tədqiq olunan mövzu üçün bütün məsrəflərin (müstəqim və qeyri-müstəqim, birbaşa və dolay, dəyişən və şərti- sabit) deyil, yalnız material sərfinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi vacibdir ki, bu da tədqiqatın və ya təhlilin elmi, nəzəri və metodoloji əsasları ilə uzlaşır. Təcrübədə və iqtisadi ədəbiyyatlarda göstəriləyi kimi



istehsala material sərfinin effektivlik göstəricisi (materialvermi) istehsal olunmuş məhsulun dəyərinin istehlak olunmuş materialların dəyərində bölmək yolu ilə müəyyən edilir. Aydınır ki, formulada verilmiş elementlərin yerini dəyişdikdə təhlil işi apardığımız müəssisədə məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu göstəricisi formalaşacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, material resurslarının formalaşmasına istehsal ehtiyatları birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda, istehsal prosesinin təşkili və materiallardan istifadənin səmərəliliyi onların mütləq həcmindən, strukturu və dinamikasından xeyli dərəcədə asılıdır. Ona görə də materialtutumunun yuxarıda sadalanan göstəricilərindən istifadə etməklə materiallardan istifadə səviyyəsini hər il üçün ayrılıqda və qiymətlər nəzərə alınmaqla ayrı-ayrı illər üzrə dinamikasını öyrənməklə maya dəyərinin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olan material məsrəfləri (maşınqayırmada bu xüsusi çəki xüsusilə böyükdür) haqqında dəqiq və obyektiv məlumat əldə etmək mümkün olur və bu sahədə mövcud olan, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini səfərbər etmək üçün optimal idarəetmə qərarlarını işləyib hazırlamaq işi asanlaşır.

Məlumdur ki, material istehsal ehtiyatlarının təhlili yalnız həcm və faktiki göstəricilərdən istifadə etməklə aparılmır. Tədqiqat prosesində istehsal ehtiyatlarının hər bir elementinin ümumi material məsrəflərinin tərkibində xüsusi çəkisi faiz ifadəsində tapılır və qiymətləndirilir. Bunun üçün material resurslarının ayrı-ayrı növlərinin ümumi istehsal ehtiyatlarının həcmində xüsusi çəkisi tapılır və müəyyən edilmiş göstəricilər hesabat və biznes-plan məlumatlarının həm ilin əvvəlinə və həm də ilin sonuna olan səviyyəsi ilə müqayisə edilir. İstehsal ehtiyatlarının dinamikasının təhlili sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyən hesabat dövrünə material resurslarının artım tempi, müqayisəli qiymətlərlə əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi, məhsul (iş və xidmətlər) satışının məbləği haqqında məlumatlardan istifadə etməklə həyata keçirilir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, materialtutumu material məsrəflərindən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə

edən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Təhlil işi apardığımız maşın-qayırma müəssisələrində materialtutumunun iki göstəricisindən istifadə olunur:

1. Əmtəəlik məhsulun bir pul vahidinə düşən material məsrəfləri (amortizasiyasız);

2. Mühüm növ məhsulların istehsalına sərf edilən material məsrəfləri və s.

Bizim fikrimizcə, materiallardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən materialtutumunun ümumi və xüsusi göstəriciləri sistemi tam deyildir və ona görə də təhlil prosesində istehlak xüsusiyyətli məhsulların hər pul vahidinə düşən material məsrəflərinin xüsusi çəkisi göstəricisindən istifadə obyektiv zərurətə çevrilir. Müəssisədə istehlak xüsusiyyətli cəmiyyətli məhsul vahidinə düşən material məsrəflərinin xüsusi çəkisini müəyyən etmək üçün ümumi material məsrəflərinin məbləğini məhsulun ümumi həcminə (əsas istehlak xüsusiyyətli məhsullar nəzərə alınmaqla) bölmək lazımdır. Deməli, məhsulun materialtutumunun azaldılmasının iqtisadi səmərəliliyi məhsul istehsal edən sahələrdə qənaət edilmiş xammal və materialların dəyərində, məmulatın əmək-tutumunun azaldılmasında, hissə və qovşaqların emalına sərf olunan dəzgah saatların azaldılmasında və bunun nəticəsində maşın və avadanlığın saxlanması və istismarı xərclərinə edilən qənaətdə öz əksini tapır.

### **3.3. Material resurslarından istifadəsinin dinamikasının və materiallardan istifadəsinin təhlili**

Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə keçməsinə baxmayaraq yeni şəraitlə material re-surslarından lazımi səviyyədə qənaətlə istifadə olunmur. Bir çox müəssisə və firmalarda məhsul vahidinin istehsalına respublikanın qabaqcıl müəssisələrinin sərf etdikləri xammal, material enerji normalarından xeyli çox resurslar sərf edilir. Buna görə də bazar mexaniz-minin fəaliyyət göstərdiyi müasir dövrdə qənaət rejiminə riayət olunması məmulatın materialtutumunu

azaldılması, material ehtiyatlarının sərf edilməsi üzərində operativ nəzarətin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir şəraitdə materiallardan səmərəli istifadə olunmasında və qənaət rejiminin həyata keçirilməsində sərbəst qiymətlərin və əlavə dəyər vergisinin rolu böyükdür. Çünki istehsalın həcmnin artması ilə yanaşı sərf olunan xammal və materiallarında xüsusi çəkisi daim artır. Buna görə də material resurslarının daxil olmasının və istehsalda sərf edilməsinin operativ iqtisadi təhlilinin dəqiq aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, iqtisadi təhlil prosesində materialların qəbulu, saxlanması, sərf olunması və onların məhsulun ( iş və xidmətlərin) maya dəyərinə düzgün daxil edilməsinə xüsusi fikir verilir.

Yeni şəraitdə idarəetmənin mühüm funksiyalarından biri sayılan iqtisadi təhlil material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Sənaye müəssisələrində materiallardan istifadənin səviyyəsinin və onun dinamikasını xarakterizə etmək üçün materialtutumu və materialverimi kimi sintetik göstəricilər hesablanır. Sənayedə buraxılan məhsulun materialtutumunun aşağı salınması sahəsində kompleks proqram həyata keçirilir. Belə bir şəraitdə material və enerji ehtiyatlarının səmərəli istehlakına iqtisadi təsir vasitələri olmaq etibarilə norma və normativlər sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətqoyma prosesindəki çatışmazlıqlar sənaye istehsalında materiallardan istifadə səviyyəsinin dinamikasını düzgün xarakterizə etməyə imkan vermir. Materiallardan istifadə səviyyəsinə norma və qiymət amili kimi obyektiv amillər təsir göstərir.

Müəssisələrdə məhsul buraxılışı üzrə biznesplanının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi yalnız xammal və materialların vaxtında və tələbata uyğun şəkildə daxil olmasından deyil, həm də materiallardan qənaətlə və səmərəli istifadə edilməsindən çox asılıdır. İstehsal prosesində xammal və materiallardan səmərəli istifadə olunması öz növbəsində, xammal və materiallara qənaət edilməsinə, habelə istehsal edilmiş məhsulun ( iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı düşməsinə imkan yaradır.

Material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin və onun dinamikasını xarakterizə edən əsas göstəricilər aşağıdakılardır;

1. Bir manatlıq əmtəəlik məhsula ( iş və xidmətlərə) düşən material xərcləri ( amortizasiyasız);
2. Natural istifadədə mühüm növ material resurslarının qənaət; o, cümlədən: a) bir milyon manatlıq əmtəəlik məhsula (iş və xidmətlərə) görə; b) bir milyon manatlıq xalis məhsula görə;
3. Material məsrəflərinin artım tempi ilə əmtəəlik məhsulun artım tempi arasındakı nisbət;
4. Material resurslarına nisbi qənaət;
5. Materialverimi və materialtutumu və s.

Sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin effektivini xarakterizə edən mühüm ümumiləşdirici göstəricilərdən biri materialtutumdur.

Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində istehsal prosesində materiallardan istifadənin səmərəliliyini və onun dinamikasını xarakterizə edən materialtutumu iki göstərici üzrə planlaşdırılır: a) bir manatlıq əmtəəlik məhsula düşən material xərcləri (amortizasiyasız); b) istehsal ediləcək mühüm növ məhsullara düşən material məsrəflərinin xüsusi çəkisi ;

Əmtəəlik məhsul istehsalına sərf edilən material məsrəfləri öz növbəsində: a) istehsal – istismar prosesində sərf olunmuş material resurslarını; b) müəssisənin təsərrüfat ehtiyacları üçün sərf edilən material məsrəflərini daxil edir. İstehsal edilmiş məhsulların (iş və xidmətlərin) materialtutumunun dinamikasını dəyər ifadəsində müəyyən edərkən nəzərə lazımdır ki, əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf edilən material məsrəfləri aşağıdakı maddələr üzrə qruplaşdırılır:

- a) Xammal və əsas materiallar;
- b) Satın alınmış məmulatlar və yarımfabrikatlar;
- c) Köməkçi materiallar;

d) Yanacaq və enerji.

Deyilənlərdən əlavə müəssisənin anbarlarında olan əmtəə - material qiymətlərinin xarab olmasından əmələ gələn itkilər və artıq sərf olunmuş elektrik enerjisinə görə ödənilən cərimələr də material məsrəflərinə aid edilə bilər. Bu istiqamətdə təhlil işi aparmaq üçün fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə göstəricilərin dinamikasının öyrənilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilər.

Müəssisələrdə məhsul istehsalına sərf edilən material məsrəflərinin məbləğinin azaldılması maya dəyərinin səviyyəsinin aşağı salınmasına, son nəticədə isə mənfəətin artmasına və rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan məhsul istehsalına sərf oluna materialların təhlilini nəzərdən keçirək.

2014 – cü ildə “ üzlük materiallar kombinatında “ məhsul istehsalı və ona xammal sərfi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

**Cədvəl 3**

**Materiallardan istifadənin təhlili ( min manatla)**

| Məhsulların adı   | Ölçü vahidi | İşlənmiş xammal (min manatla) |         | Kənarlaşma (+,-) | Maya dəyəri (min man) |               |                |               | Kənarlaşma (+,-) |
|-------------------|-------------|-------------------------------|---------|------------------|-----------------------|---------------|----------------|---------------|------------------|
|                   |             | plan                          | Hesabat |                  | plan                  |               | faktiki        |               |                  |
|                   |             |                               |         |                  | Qiy-məti (man)        | Məbləği (man) | Qiy-məti (man) | Məbləği (man) |                  |
| 1. Mərmər bloklar | m²          | 2530                          | 2640    | +110             | 116                   | 293,5         | 116            | 306,2         | +12,7            |
| 2.Almaz alətlər   | ədəd        | 960                           | 1050    | +90              | 295                   | 2,8           | 2,95           | 3,1           | +0,3             |

Cədvəldə göstərilən məlumatları təhlil edib nəticə çıxarmaq üçün müəssisənin texniki maliyyə planından istifadə edərək təhlil etdiyimiz üzlük kombinatının məlumatları əsasında aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, hər iki məhsul növü üzrə işlənmiş xammalın həcmi və məhsulun maya dəyəri plandan xeyli artıq olmuşdur. Belə ki, mərmər bloklar üzrə məhsul istehsalına sərf olunan xammalın həcmi plana

nisbətən 110 min manat, maya dəyəri isə plandan 12.7 min manat çox olmuşdur. Almaz alətlər üzrədə vəziyyət tamamilə bu formadadır. Belə ki, almaz alətlər üzrə də xammal sərfi 90 min manat məhsulun maya dəyəri isə 0.3 min manat çox olmuşdur. Vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün həmin növ məhsullar üzrə istehsal planının yerinə yetirilməsini nəzərdən keçirək. Bunun üçün üzlük kombinatının 2012 – 2013- cü illərdə rəqəm məlumatlarından istifadə edək .

**Cədvəl 4**

**“ Üzlük materialları “ açıq səhmdar cəmiyyətinin materiallar əsasında məhsul istehsalının təhlili.**

| <i><b>İstehsal olunan məhsullar</b></i> | <i><b>2012-ci il</b></i> |                        |                          | <i><b>2013-cü il</b></i> |                        |                          | <i><b>2014-cü il</b></i> |                       |                          |
|-----------------------------------------|--------------------------|------------------------|--------------------------|--------------------------|------------------------|--------------------------|--------------------------|-----------------------|--------------------------|
|                                         | <i><b>plan</b></i>       | <i><b>fakti ki</b></i> | <i><b>İcra faizi</b></i> | <i><b>plan</b></i>       | <i><b>fakti ki</b></i> | <i><b>İcra faizi</b></i> | <i><b>plan</b></i>       | <i><b>faktiki</b></i> | <i><b>İcra faizi</b></i> |
| 1.Mərmər plitələr                       | 87,0                     | 89,0                   | 102,3                    | 85,0                     | 82,9                   | 97,0                     | 100,0                    | 70,6                  | 70,6                     |
| 2.Trafvertin üzlüklər                   | 41,0                     | 47,6                   | 116,0                    | 47,0                     | 58,0                   | 123,0                    | 34,0                     | 17,2                  | 50,7                     |
| 3.Mərmər bloklar                        | 3,5                      | 3,7                    | 101,2                    | 4,0                      | 3,0                    | 74,0                     | 2,4                      | 2,5                   | 105,5                    |
| 4.Bədii mozaikalar                      | 18,0                     | 32,0                   | 177,7                    | 30,0                     | 31,5                   | 104,9                    | 32,0                     | 23,1                  | 72,4                     |
| 5.Almaz alətlər                         | 3,6                      | 4,0                    | 111,1                    | 3,7                      | 3,9                    | 105,4                    | 3,7                      | 4,2                   | 113,5                    |

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, hər növ məhsul üzrə məhsul istehsal planı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Yəni plan mərmər bloklar üzrə 105.5%, almaz alətlər üzrə isə 113.5% təşkil etmişdir. Deməli artıq xammal məsrəflərinə yol verilməsi və maya dəyərinin çoxalması məhsul istehsalının plandan artıq olmasına səbəb olmuşdur. Çünki mərmər bloklar üzrə istehsal planı 105.5% yerinə yetirildiyi halda maya dəyəri üzrə plan 104.3% olmuşdur.Bu onu göstərir ki, məhsul vahidinin maya dəyəri nəinki artmamış, əksinə aşağı düşmüşdür.

Almaz alətlər üzrə də vəziyyət bunun kimidir.Yalnız məhsul həcmnin artması hesabına xərclər də plandan artıq olmuşdur.Bu fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisə üçün müsbət haldır.Lakin çalışmaq lazımdır ki, nəinki nisbi qənaət həm də mütləq qənaəti təmin etmək lazımdır.Lakin bu qənaət məhsulun keyfiyyətinə heç bir zərər gətirməməlidir.

Xammal və materiallardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunduğunu xarakterizə etmək üçün digər göstəricilərdən istifadə edərək təhlili daha da genişləndirmək məqsəduyğundur. Bu məqsədlə 1 manatlıq xammaldan məhsul çıxımı göstəricilərini təhlil etmək məqsəduyğundur. Bu göstəricini təhlil etməklə biz müəssisədə məhsul istehsalı zamanı xammaldan necə istifadə edildiyini öyrənmək lazımdır. Bir manatlıq xammaldan məhsul çıxımını təhlil etmək üçün “üzlük materialları” açıq səhmdar cəmiyyətinin materialları əsasında aşağıdakı cədvəli tərtib edək:

**Cədvəl 5**

***Bir manatlıq xammaldan məhsul çıxımının təhlili***

| <b><i>Göstəricilər</i></b>    | <b><i>Ölçü vahidi</i></b> | <b><i>Plan</i></b> | <b><i>hesabat</i></b> | <b><i>Kənarlaşma (+,-)</i></b> | <b><i>Planın icra faizi</i></b> |
|-------------------------------|---------------------------|--------------------|-----------------------|--------------------------------|---------------------------------|
| 1.Ümumi məhsul istehsalı      | m.man                     | 7000               | 6850                  | -150                           | 97,9                            |
| 2.Xammal sərfi                | m.man                     | 1330               | 1302                  | -28                            | 97,9                            |
| 3. Bir manatlıq məhsul çıxışı | manatla, qəbiklə          | 5,263              | 5,261                 | -0,002                         | 99,96                           |

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz “üzlük materialları” açıq səhmdar cəmiyyətinin məhsul istehsalı planı 97.9% yəni 150 min manat kəsirlə yerinə yetirilmişdir.Ümumi xammalın sərfinə nəzər saldıqda görünür ki, xammal istifadəsi üzrə də plan 97.9% yerinə yetirilmişdir və ya plandan 28 min manat az olmuşdur.

Bir manatlıq xammaldan məhsul çıxımı göstəricisinə nəzər saldıqda görünür ki, bu göstərici plan üzrə 5.263 manat, faktiki olaraq isə 5.261 min manat təşkil edir. Yəni məhsul çıxımı göstəricisi planda nəzərdə tutulan səviyyədən 0.002 manat aşağı olmuşdur. Lakin onuda qeyd etmək lazımdır ki, kiçik səhmdar cəmiyyətinin üzlük materialları gələcəkdə bu göstəricini yüksəltməli və xammaldan material çıxımını getdikcə artırmalıdır.

Xammaldan istifadəni və bir manatlıq xammaldan məhsul çıxımı göstəricisini daha dərinlən və hertərəfli təhlil etmək üçün ona təsir edən amilləri hesablamaq lazımdır. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xammaldan istifadənin dəyişilməsi;
2. Hər manatlıq xammaldan məhsul çıxımının dəyişilməsinin xammaldan istifadəyə təsiri;

Sayıli cədvəlin məlumatlarından istifadə edərək xammaldan məhsul çıxımına amillərin necə təsir etdiyini hesablayaq.

1 – ci amilin, yəni xammaldan istifadənin təsiri;

$$5.263 \times (-28) = -147.36 \text{ min manat}$$

2 – ci amilin təsiri. Sərf edilmiş xammalın hər manatından alınan məhsul çıxımının dəyişilməsi hesabına

$$-0.002 \times 1302 = -2.64 \text{ min manat}$$

Hər iki amilin hesabına birlikdə məhsul istehsalı 150 min manat (147,36 + 2,64 ) plandan az olmuşdur.

Göründüyü kimi məhsul istehsalının plandan az olması əsasən birinci amilin hesabına olmuşdur.

Xammaldan istifadəni nəinki ümumilikdə eyni zamanda ayrı – ayrı məhsul və xammal növləri üzrə də təhlil etmək daha səmərəli nəticələr əldə etməyə və ehtiyatları aşkara çıxarmağa şərait yaradır. Bu zaman konkret olaraq hansı xammaldan məhsul çıxımı üzrə nə qədər itkiyə yol verildiyi aydınlaşar. Bu baxımdan aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından istifadə edək:

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, ayrı – ayrı illərdə həm məhsul istehsalı və həm də xammal məsarifi müxtəlif olmuşdur. Belə ki, 2012 – ci ildə plan üzrə 87000 m<sup>2</sup> məhsul istehsalı və 6960 m<sup>3</sup> xammal məsarifi nəzərdə tutulmuşdursa faktiki olaraq məhsul istehsalı 89032 m<sup>2</sup> , xammal sərfi isə 7122 m<sup>3</sup> olmuşdur. Başqa sözlə məhsul istehsalı planı 102.3% ( $\frac{89032 \times 100}{87000}$ ), xammal məsarifi planı 102.3% ( $\frac{7122 \times 100}{6960}$ ) yerinə yetirilmişdir. Deməli həm məhsul və



həm də xammal sərfi planın 2.3% artıqlaması ilə olmuşdur. Bu eyni zamanda onu göstərir ki, xammal sərfinin plandan artıq olması məhsul istehsalının plandan çox olması hesabına baş vermişdir.

**Cədvəl 6**

**Xammaldan məhsul çıxımı və məhsulun materialtutmunun təhlil**

| <i>İstehsal olunan məhsullar</i>                            | <i>2012-ci il</i> |                 |                   | <i>2013-cü il</i> |                 |                   | <i>2014-cü il</i> |                |                   |
|-------------------------------------------------------------|-------------------|-----------------|-------------------|-------------------|-----------------|-------------------|-------------------|----------------|-------------------|
|                                                             | <i>plan</i>       | <i>fakti ki</i> | <i>İcra faizi</i> | <i>plan</i>       | <i>fakti ki</i> | <i>İcra faizi</i> | <i>plan</i>       | <i>faktiki</i> | <i>İcra faizi</i> |
| 1.Mərmər və travertin tavalər                               | 87000             | 89032           | 102,3             | 86000             | 83004           | 96,5              | 86000             | 70592          | 82,1              |
| 2.Xammal məsarifi (m <sup>3</sup> )                         | 6960              | 71220           | 102,3             | 6880              | 6640            | 96,5              | 6880              | 5718           | 83,1              |
| 3.1m <sup>3</sup> xammaldan məhsul çıxışı (M <sup>2</sup> ) | 12,5              | 12,5            | 100,0             | 12,5              | 12,5            | 100,0             | 12,5              | 12,3           | 98,4              |
| 4.vahid məhsulun material tutumu (m <sup>3</sup> )          | 0,08              | 0,08            | 100,0             | 0,08              | 0,08            | 100,0             | 0,080             | 0,081          | 101,3             |

2013 – cü ildə isə vəziyyət xeyli dəyişilmişdir. Başqa sözlə hər məhsul istehsalı planı və həm də xammal məsarifi planı kəsirlə yerinə yetirilmişdir. Belə ki, məhsul istehsalı planda nəzərdə tutulduğu 86000 m<sup>2</sup>əvəzinə 83004 m<sup>2</sup>, xammal məsarifi isə 6880 m<sup>3</sup> əvəzinə 6640 m<sup>3</sup> olmuş və ya məhsul istehsalı planı 96.5% ( $\frac{6640 \times 100}{6880}$ ) yerinə yetirilmişdir. Rəqəm məlumatlarının təhlili göstərir ki, məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməməsinə səbəb xammal təchizatının pis olması və nəticədə xammal sərfi planın yerini yetirilməməsidir. Bu nöqsanı gələcəkdə aradan qaldırmaq üçün ciddi tədbirlər görülməlidir.

2014 – cü ildə məhsul istehsalı və xammal sərfi planın yerinə yetirilməməsi ilə yanaşı eyni zamanda məhsul vahidinin materialtutumu plana nisbətən xeyli artmışdır. Nəticə etibarı ilə məhsul istehsalı planı 82.1% ( $\frac{70592 \times 100}{86000}$ ), xammal sərfi planı 98.4% ( $\frac{12.3 \times 100}{12.1}$ ) və vahid məhsulun materialtutumu planı isə 101.3% ( $\frac{0.081 \times 100}{0.080}$ ) yerinə yetirilmişdir.

İndi isə xammaldan məhsul çıxımını və məhsulun materialtutumunu təhlil edək .Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 1 m<sup>3</sup> xammaldan məhsul çıxımı plan üzrə 12.5m<sup>2</sup> nəzərdə tutulmuşdur. Ayrı – ayrı illərə nəzər saldıqda görürük ki, bu göstərici 2012– ci ildə 12.5m<sup>2</sup> , 2013 –cü ildə 12.5m<sup>2</sup> , 2014 – cü ildə isə 12.3 m<sup>2</sup> olmuşdur. Deməli nəticədə aydın olur ki, müəssisədə məhsul çıxımı 2012 – 2013 – cü illərdə normaya müvafiq , 2014 – cü ildə isə normadan 0.2 m<sup>2</sup> az olmuşdur.

Buna uyğun olaraq 2014 – cü ildə məhsulun materialtutumu artmışdır. Belə ki , məhsulun materialtutumu 2012 və 2013 – cü illərdə plan səviyyəsində , yəni 0.08 m<sup>3</sup> olmuş və 2014- cü ildə isə artaraq 0.081 m<sup>3</sup> təşkil etmiş və ya planı nisbətən 0.001 m<sup>3</sup> artıq olmuşdur. Bu isə müəssisənin fəaliyyətində mənfi haldır.

Bildiyimiz kimi məhsulun materialtutumunun azaldılması nəticəsində xeyli məhsul istehsal etmək olar. Bu sahədə müəssisədə mühüm ehtiyat mənbələri vardır və onlardan səmərəli istifadə olunması müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə müsbət təsir edər.

Məhsulun materialtutumunun azaldılması bazar münasibətləri şəraitində qarşıya mühüm vəzifələr qoyur və ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm yollarından biri kimi irəli sürülür.

İndi isə məhsulun materialtutumuna təsir edən amilləri təhlil edək.Bu məqsədlə aşağıdakı amillərin təsirini hesablayaq.

1. Material və xammaldan qənaətlə istifadə edilməsi ;
2. İstehsal texnologiyasının elmi - texniki nailiyyətlər əsasında daha da təkmilləşdirilməsi;
3. 1 m<sup>3</sup> xammaldan məhsul çıxımının artırılması ( itkilərin azaldılması hesabına)

Məhsulun materialtutumuna amillərin təsirini müəyyən etmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq.

## 2014 – cü ildə məhsullar üzrə xammal itkisinin təhlili

| Aylar    | Mərmər (man) |         |                          | Travertin (man) |         |                          | Əhəngdaşı (man) |         |                          |
|----------|--------------|---------|--------------------------|-----------------|---------|--------------------------|-----------------|---------|--------------------------|
|          | plan         | Hesabat | Plandan kənarlaşma (+,-) | plan            | hesabat | Plandan kənarlaşma (+,-) | plan            | hesabat | Plandan kənarlaşma (+,-) |
| 1.Yanvar | 160          | 160,4   | +0,4                     | 246,0           | 246,0   | -                        | 112,5           | 116,2   | +3,7                     |
| 2.Fevral | 152          | 152     | -                        | 237,8           | 246,0   | +8,2                     | 98,0            | 96,0    | -2,0                     |
| 3.Mart   | 168          | 163,4   | -4,6                     | 254,2           | 246     | -8,2                     | 127,5           | 122,2   | -5,3                     |
| 4.Aprel  | 160          | 156     | -4,0                     | 254,2           | 250,1   | -4,1                     | 120             | 118,5   | -1,5                     |
| 5.May    | 160          | 151,2   | -8,8                     | 250,1           | 250,1   | -                        | 120             | 120     | -                        |
| 6.İyun   | 160          | 160     | -                        | 250,1           | 249,7   | 0,4                      | 120             | 118,5   | -1,5                     |
| Yekunu   | 690          | 943     | -17,0                    | 1492,4          | 1487,9  | -4,5                     | 698             | 691,4   | -6,6                     |

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, bütövlükdə 2014 – cü ilin birinci yarım ilində göstərilən məhsulların istehsalında xammal itkisinə yol verilmişdir. Belə ki, mərmər üzrə xammal itkisi plandan 17.0 manat travertin üzrə 4.5 manat və əhəng daşı üzrə isə 6.6 manat az olmuşdur. Ayrı – ayrı aylara nəzər saldıqda isə bəzən plandan artıq itkiyə yol verildiyi məlum olur. Belə ki, yanvar ayında mərmər üzrə 0.4 manat , fevral ayında travertin üzrə 8.2 manat və yanvar ayında əhəng daşı üzrə 3.7 manat itkiyə yol verilmişdir. Bu isə xammal itkisinin azalmasına mənfi təsir göstərir. Ona görə də məhsul istehsalında xammal itkisinin getdikcə daha da azaldılması müəssisənin onun kollektivinin qarşısında duran mühüm vəzifələrindən biridir.

İndi isə illər üzrə məhsul istehsalına material məsrəflərinin dinamikasını nəzərdən keçirək. Bu məqsədlə üzlük materialları müəssisənin rəqəm məlumatlarından istifadə edərək aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, material məsrəfi həm plan üzrə həm də həqiqi olaraq 2012 – ci ilə nisbətən xeyli artmışdır. Belə ki, əgər bu göstərici 2012 – ci ildə plan üzrə 1730 min manat olmuşdursa 2013 – cü ildə 1820 min manat 2014 – cü ildə isə 1916 min manat olmuşdur. Yəni 2012 – ci ilə nisbətən müvafiq olaraq 5.2 % və 10.8 faiz artmışdır. Hesabat üzrə material məsrəfləri

isə 2012 – ci ilə nisbətən 2013 – cü ildə 5.6% , 2014 – cü ildə isə 11.6 % artmışdır.

#### ***Cədvəl 8***

#### ***Məhsul istehsalının material məsrəflərinin dinamikasının təhlili***

| <b><i>Göstəricilər</i></b> | <b><i>2012-ci il</i></b> | <b><i>2013-cü il</i></b> | <b><i>2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə %-lə</i></b> | <b><i>2014-cü il</i></b> | <b><i>2014-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən %-lə</i></b> |
|----------------------------|--------------------------|--------------------------|------------------------------------------------------|--------------------------|------------------------------------------------------|
| Plan üzrə (min manatla)    | 1730                     | 1820                     | 105,2                                                | 1916                     | 110,8                                                |
| Hesabat üzrə (min man.)    | 1721                     | 1818                     | 105,6                                                | 1921                     | 111,6                                                |
| Plana nisbətən %-lə        | 99,5                     | 99,9                     | -                                                    | 100,3                    | -                                                    |

Həqiqi material məsrəflərinin planla müqayisəsi nəticəsində aydın olur ki, 2012 – ci ildə material məsrəfi planı 99.5 % , 2013 – cü ildə 99.9 % 2014 – cü ildə isə 100.3 % olmuşdur.

Material məsarifinin və məhsul çıxımının nəinki illər üzrə , hətta rüblər və aylar üzrə təhlil etmək daha məqsədəuyğun olar. Bu cür təhlil nəticəsində təhlili daha da konkretləşdirmək və ehtiyatları daha dəqiq surətdə müəyyən etməyə imkan yaranar.

#### ***3.4. Material resurslarından istifadənin təhlilinin təkmilləşdirilməsi***

Müəssisənin material qiymətliləri ilə təmin olunması və onlardan istifadə edilməsi sistemində köklü dəyişikliklər yaradır. Məhz bu dəyişikliklərə uyğun olaraq bazar münasibətləri şəraitində materiallardan istifadəni və istehsalın effektivliyini xarakterizə edən materialverimi və materialtutumu göstəricilərinin amilli və ya çox amilli təhlili metodikasına yenidən baxılması, təkmilləşdirilməsi və ona yeni aspektlərin əlavə edilməsi zərurəti yaranır. Çünki, materialverimi və materialtutumu göstəricilərinin təhlilinin qüvvədə olan metodikası müasir informasiya sisteminin tələblərinə cavab vermir və mühasibat uçotu və hesabatlarının məlumatları əsasında sadalanan göstəricilərin dinamikasını

obyektiv qiymətləndirmək mümkün olmur. Bu hər şeydən əvvəl materialtutumu (materialverimi) və mənfəət, material qiymətliləri ehtiyatı, məhsul satışının həcmi və satış həcmnin bir pul vahidinə düşən resursların səviyyəsi göstəriciləri arasındakı funksional asılılığa aiddir. Təhlil prosesinə material resurslarının sərfi, materialtutumu (materialverimi) və məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmi göstəriciləri cəlb olunmuşdur. Lakin, mənfəətin maksimallaşdırıldığı, istehsal məsrəflərinin minimallaşdırıldığı, dəyər göstəricilərinin ön plana keçdiyi, minimaks, maksimum və maksimums strategiyalarına üstünlük verildiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu problemin həllinin zəruriliyi daha da artır, materialverimi (materialtutumu) və material resurslarının dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi təxirə salınmaz bir vəzifə kimi qarşıda durur. Bizim fikrimizcə, qeyd olunan problemin həlli beş mərhələni əhatə etməklə müəyyən ardıcılıqla və kompleks surətdə həyata keçirilə bilər. Birinci mərhələdə hesablamaya daxil ediləcək göstəricilər sistemi dəqiq təsnifləşdirilməli, müəssisədə materiallardan istifadənin səmərəliliyinin kompleks iqtisadi təhlili modeli və bu modelə daxil olan məsələlər kompleksi müəyyən olunmalıdır. Fikrimizcə, material resurslarından istifadə səviyyəsinin dəyişməsinin müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan mənfəətə təsirinin aşağıdakı göstəricilər sistemi vasitəsilə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi daha məqsəduyğun sayılmalıdır: 1) material qiymətlilərinin dəyərinin dəyişməsi; 2) materialveriminin (materialtutumunun) səviyyəsinin dəyişməsi; 3) məhsulun (iş və xidmətlərin) bir manatına düşən mənfəətin məbləğinin dəyişməsi. Göstəricilər sistemindən göründüyü kimi, istehsal tsiklinin hər bir mərhələsində əmək predmetlərindən istifadənin səmərəliliyi son nəticədə öz ifadəsini materialtutumunun aşağı salınmasında və mənfəətin artırılmasında tapır. Bundan başqa, təhlil işi apardığımız üzlük kombinatından xammal və material resurslarına olan tələbatın əsas hissəsi istehsal ehtiyaclarına aid olmaqla məhsul buraxılışı üzrə (müqavilə öhdəlikləri nəzərə alınmaqla) biznesplanın yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Eyni zamanda istehsalın həc-

minin artırılması imkanları material resurslarının məhdudluğu, inflyasiya prosesləri, daxili və xarici bazarda güclü rəqabətin mövcudluğu nöqtəyi-nəzərindən sonsuz deyildir. Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun aşağı salınmasının, dövriyyə kapitalının dövr sürətinin yüksəldilməsinin və bu amillərin məhsul satışından yaranan mənfəətin məbləğinin dəyişməsinə təsirinin öyrənilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsinə xüsusi fikir verilir.

Bazar münasibətləri şəraitində materiallardan istifadənin təhlilinin təkmilləşdirilməsi probleminin həlli prosesində onlardan istifadənin səmərəliliyinin kompleks iqtisadi təhlili modeli və bu modelə daxil olan məsələlər kompleksinin müəyyən edilməsi ilə birinci mərhələ tamamlanır. Bizim fikrimizcə, materiallardan istifadənin səmərəliliyinin kompleks iqtisadi təhlili modelinə aşağıdakı məsələlər kompleksinin daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılmaqla problemin həllində sistemliliyə nail olmağa və ikinci mərhələnin vəzifələrinin dəqiq müəyyən olunmasına əlverişli şərait yarada bilər: 1) İstehsalda materiallardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanlarının təhlili; 2) İstehsalda materiallardan səmərəli istifadənin iqtisadi nəticələrinin təhlili; 3) Müəssisədə materiallardan səmərəli istifadənin təmin olunması üzrə təşkilati-texniki tədbirlərin effektivliyinin təhlili. Müəssisədə materiallardan istifadənin effektivliyinin kompleks iqtisadi təhlili modelinin məsələlər blokundan göründüyü kimi, aparılan elmi-tədqiqat işi biri-biri ilə bağlı olan iki istiqamət üzərində qurulur: 1) Müəssisənin material təminatının təhlili; 2) İstehsalın materialtutumunun təhlili; Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın və məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun təhlili metodikasının iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində kifayət qədər işlənib hazırlanmasına baxmayaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində material təminatının təhlili problemi (metodikası) tam öyrənilməmiş və ona yeni aspektlərin əlavə edilməsi tələb olunur. Bu hər şeydən əvvəl, bizim fikrimizcə aşağıdakı problemlərlə və xüsusiyyətlərlə əlaqədardır: 1) Material təminatının effektivliyinə bazarın konyukturasının

dəyişməsinin təsirinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi; 2) Əmtəə bazarının bolluğu şəraitində material təminatının optimal üsullarının və qaydalarının seçilməsi; 3) İstehlak edilən materialların strukturunun dəyişməsinin, qənaət edilmiş resursların satışının və digər tədbirlərin əmtəə bazarına təsirinin təhlili. Göstərilən istiqamətlər içərisində müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində müəssisələrdə materiallardan səmərəli istifadəni təmin edən sistemin effektivliyinin müqayisəli təhlili problemi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, aparılan elmi tədqiqat işlərindən göründüyü kimi, istehsalda materiallardan istifadənin təhlili metodikasının sərhədləri (hüdudları) genişlənir, kompleks iqtisadi təhlil modeli daha tutumlu və dinamik olur ki, bu da, öz növbəsində, idarəetmənin bütün mərhələlərində onun metodologiyasının və təşkilinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bizim fikrimizcə, kompleks iqtisadi təhlilin modelinə edilən əlavələrə və yeniliklərə misal olaraq bazar münasibətləri şəraitində material qiymətliləri ehtiyatı ilə satışın həcmi arasındakı optimal nisbətin müəyyən olunmasını göstərmək olar.

#### *Cədvəl 9*

#### *Satış həcmnin bir manatına düşən material ehtiyatlarının səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi*

| <i>Göstəricilər</i>                                                                             | <i>2014</i> | <i>2015</i> | <i>Kənarlaşma (+;-)</i> |                      |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|-------------|-------------------------|----------------------|
|                                                                                                 |             |             | <i>mütləq ifadədə</i>   | <i>nisbi ifadədə</i> |
| <i>1</i>                                                                                        | <i>2</i>    | <i>3</i>    | <i>4</i>                | <i>5</i>             |
| 1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi, mln.manatla                                        | 1987,3      | 1883,0      | -104,3                  | -5,5                 |
| 2. Material resursları ehtiyatı, mln. manatla                                                   | 1312,0      | 1358,2      | +46,2                   | +3,8                 |
| 3. Satış həcmnin bir manatına düşən material ehtiyatlarının səviyyəsi (sətir2: sətir1), qəpiklə | 66,1        | 72,1        | +6,0                    | +4,6                 |

9 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi təhlil işi aparılan müəssisələrdə material resursları ehtiyatının məbləği 2014-ci ildə 2015-ci ilə

nisbətən 46,2 mln.manat (1558,2-1312,0) artmış və buna müvafiq olaraq sintetik və hesablama göstəricisi sayılan satış həcmnin bir manatına düşən material ehtiyatlarının da səviyyəsi dəyişmişdir. Ona görə də, iqtisadi təhlil prosesində ehtiyatların artım tempi haqqında daha dəqiq və real nəticə əldə etmək məqsədilə material resursları ehtiyatının miqdarını korrektə (düzəliş) etmək (məhsul satışının həcmi (2015) və satış həcmnin bir manatına düşən material ehtiyatlarının səviyyəsi (2014) nəzərə alınmaqla) və alınmış nəticəni material qiymətliləri ehtiyatının faktiki həcmi ilə tutuşdurmaq ( $1558,2 - 66,1 \times 1883 = 1558,2$ ) məqsədəuyğun sayıla bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisədə materiallardan istifadənin səmərəliliyinin kompleks iqtisadi təhlili modelinə daxil olan vəzifələr blokunun müəyyən etdiyimiz məsələlər kompleksi üzrə sistemləşdirilməsi (III mərhələ) mühüm əhəmiyyət kəsb edən vacib problemlərdən biridir. Çünki, kompleks iqtisadi təhlil materiallardan istifadənin səmərəlilik göstəricilərinin tədqiqinə, onların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün nəticələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə və idarəetmənin iqtisadi metodlarının həqiqiliyinin (reallığının) qiymətləndirilməsinə yönəlməklə hər bir təsərrüfat subyektinin potensial imkanlarını müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. Bu məqsədlə iqtisadi təhlil prosesində I mərhələdə sadalanan məsələlər kompleksini bloklara bölmək və tədqiqatı həmin istiqamətdə aparmaq daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Bizim fikrimizcə, «istehsalda materiallardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanlarının təhlili» adlı kompleksə aşağıdakı təhlil bloklarının aid edilməsi tədqiqatın məqsədlərinə uyğun gəlməklə ehtiyatların səfərbər edilməsinə əlverişli şərait yaradar: 1) Material axının təhlili; 2) Material resursları bazarının təhlili; 3) Material resursları bazarının tənzimlənməsi normativlərinin təhlili; 4) Sosial-iqtisadi inkişafın indikativ plan göstəricilərinin təhlili. Aydındır ki, istehsalda materiallardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi imkanlarının təhlili və onun bloklara bölünməsi ilə III mərhələ tamamlanmır. Məhz bu mərhələdə «istehsalda



materiallardan səmərəli istifadənin iqtisadi nəticələrinin təhlili» metodikasının işlənilib hazırlanması və onun bloklara bölünməsinə ehtiyac yaranır. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində material resurslarından səmərəli istifadənin iqtisadi nəticələrinin təhlili müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərlə birlikdə, sistem halında (istehsalın intensivləşdirilməsinin nailiyyətləri xüsusi göstərilməklə) aparıla bilər: 1) Müəssisədə materialların ümumi sərfinin təhlili; 2) Məhsulun materialtutumunun təhlili; 3) Məhsul istehsalına material məsrəflərinin təhlili; 4) Müəssisədə materiallardan səmərəli istifadə hesabına əldə olunan maliyyə nəticələrinin təhlili. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalda materiallardan səmərəli istifadəyə intensiv amillər, yəni elmi-texniki tərəqqi hesabına nail olmaq mümkündür. Ona görə də, tədqiqat prosesində «müəssisədə materiallardan səmərəli istifadəni təmin edən tədbirlərin effektivliyinin təhlili» adlı məsələlər kompleksinə intensivləşdirmənin başlıca amili kimi elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini daxil etmək məqsəduyğun sayılır: 1) Material resurslarından səmərəli istifadəni təmin edən təşkilati-texniki tədbirlərin effektivliyinin təhlili; 2) Material resurslarından səmərəli istifadənin iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılmasının effektivliyinin təhlili. Beləliklə, bizim fikrimizcə, müəssisədə materiallardan istifadənin effektivliyinin kompleks iqtisadi təhlili modelinə daxil olan məsələlər kompleksinin və həmin kompleksə aid vəzifələr blokunun müəyyən edilməsi ilə III mərhələ tamamlana bilər.

Əvvəlki paraqraflarda qeyd olunduğu kimi, maşınqayırma müəssisələrində material qiymətlilərinin sərfi üzrə baş verən kənarlaşmalar iki amil hesabına yaranır: 1) qiymətlərin dəyişməsi; 2) materiallardan istifadə səviyyəsinin dəyişməsi. Məlumdur ki, müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmayan qiymət amili hesabına əmələ gələn kənarlaşmalar tədarük edilmiş materialların bütün nomenklaturası üzrə müəyyən edilir. Lakin bir sıra hallarda bunun əksinə olaraq qiymət amili hesabına müəyyən olunmuş kənarlaşmalar istehsal prosesində sərf edilmiş material dəyərliləri ilə hesabat ilinin sonuna keçici qalıq təşkil edən material ehtiyatları arasında proporsional bölüşdürülür ki, bu da xüsusi

mülkiyyət və bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. Çünki, materialların tədarükü üzrə müxtəlif amillər hesabına baş verən kənarlaşmaların bütün məbləğinin hesabat ilinin nəticələrinə aid olunması bu fəaliyyət növü ilə məşğul olan şöbələrin işini obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə düşən kənarlaşmaların xüsusi çəkisini müəyyən edərkən həmin metodologiyadan istifadə olunması onun həqiqi məbləğinin təhrifinə səbəb olur. Müəyyən olunmuş kənarlaşmalar ən yaxşı halda ayrı-ayrı məhsul (iş və xidmətlər) növləri arasında bölüşdürülür ki, bu da öz növbəsində faktiki maya dəyərinin düzgün və obyektiv hesablanılmasına əlverişli şərait yaradır.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində materiallardan istifadə səviyyəsinin dəyişməsi hesabına yaranan kənarlaşmalar natural ifadədə faktiki material sərfini, standart üzrə faktiki məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışına düşən material məsrəfləri ilə müqayisə olunmaqla müəyyən edilir. Qeyd olunan metodika üzrə müəyyən edilmiş nəticə standart qiymətlərə vurulmaqla dəyər ifadəsinə çevrilir. Materiallardan istifadə səviyyəsinin dəyişməsi hesabına yaranan kənarlaşmaların müəyyən edilməsi metodikası ayrı-ayrı məhsul (iş və xidmətlər) növlərinə sərf olunan birbaşa material məsrəflərinin nomenklaturasının artması və istehsalı mənimşənilən məmulatların çeşidinin çoxalması ilə əlaqədar olaraq çətinləşir. Bizim fikrimizcə, bazar münasibətləri şəraitində yuxarıda sadalanan amillər hesabına yaranan kənarlaşmalar aşağıdakı səbəblər üzündən baş verə bilər: 1) Materialların keyfiyyətinin standartlara uyğun gəlməməsi; 2) İşçilərin ixtisas səviyyəsinin aşağı olması; 3) İstehsalın səmərəsiz metodlarının tətbiqi ilə bağlı itkilər; 4) İstifadə olunan materialların standart strukturunun və ya quruluşunun dəyişməsi; 5) Materialların bazis qiymətlərinin dəyişməsi; 6) Nəqliyyat xərcləri üzrə standart məsrəflərin səviyyəsinin gözlənilməməsi; 7) Keyfiyyət üzrə standarta uyğun gəlməyən materialların alınması; Təsnifatdan göründüyü kimi, birinci dörd qrup amil əsas etibarilə material qiymətliləri üzrə israfçılıq (artıq xərc) imkanlarını xarakterizə edir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin mühüm funksiyalarından biri sayılan kompleks iqtisadi təhlilin bütün bloklar üzrə təkmilləşdirilməsinə və onun mövcud informasiya sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılmasına obyektiv zərurət yaranır. Məhz bu baxımdan birbaşa (müstəqim) material məsrəflərinin standartlardan kənarlaşmalarının təhlili və qiymətləndirilməsi istisna təşkil etmir. Müstəqim material məsrəflərinin standartlardan kənarlaşmalarının analitik və qrafik yolla təhlili metodikası Qərb ölkələrinin təmsalında Çumaçenko N.Q., Zudilin A.P. və başqaları tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Lakin, bu sahədə aparılan tədqiqatların intensivliyinə baxmayaraq təhlil prosesinə cəlb edilən amil-göstəricilərin sayı və onların təsnifatı haqqında vahid fikir mövcud deyildir. Qeyd edilənlərdən əlavə nöqsan cəhət kimi material qiymətliliyi üzrə standartlardan kənarlaşmalara səbəb olan iki əsas ümumiləşdirilmiş amilin təsirinin hesablanılmasına dair riyazi formulanın olmamasını da göstərmək olar. Çünki standartlardan kənarlaşmaların qrafik metodu vasitəsilə hesablanması təhlil obyektinə təsir göstərən müsbət və mənfi amillərin xarakterini müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. Qrafik metodu mühasibat uçotunun və standartlardan kənarlaşmaların təhlilinin operativliyinin yüksəldilməsinə və hesablamaların informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə yerinə yetirilməsinə kömək edir. Hal-hazırda kapitalist firmalarında və ya sahibkar müəssisələrində analitik işlərin yerinə yetirilməsi prosesində riyazi qanunauyğunluqları ifadə edən xətti qrafiklər tətbiq olunur. Məhz bu baxımdan, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə də konkret növ materialın sərfi üzrə standartdan kənarlaşmalara səbəb olan iki amilin: 1) sərf edilən materialın miqdarının dəyişməsi; 2) sərf edilən material dəyərlilərinin qiymətinin dəyişməsinin təsiri müəyyən edilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində materiallardan istifadənin təhlilinin təkmilləşdirilməsinin tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq müəyyən etdiyimiz sonuncu, beşinci mərhələsində material ehtiyatlarının idarə edilməsi prosedurası işlənib hazırlanır. Bizim fikrimizcə, material ehtiyatlarının idarə edilməsi ayrı-ayrı-

lıqda özündə bir neçə vəzifələr blokunu birləşdirən iki hissədən ibarətdir: 1) İstehsalın idarə edilməsi; 2) Planlı idarəetmə. Material ehtiyatlarının idarə edilməsinin yuxarıda sadalanan məsələlər kompleksinə isə müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində aşağıdakı vəzifələr sistemi aid edilə bilər: 1) Ehtiyatların idarə edilməsi modelinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi; 2) Ehtiyatların optimal səviyyəsinin nizamlanması və gözlənilməsi üçün yolların axtarılması; 3) Faktiki ehtiyatlar haqqında məlumatların yığılması; 4) Fəaliyyət variantlarının seçilməsi; 5) Qərarların qəbul edilməsi; 6) Faktiki ehtiyatların onların optimal səviyyəsi ilə müqayisəsi; 7) Materialların tədarükü və onların istehsalata buraxılması proseduralarının müəyyən edilməsi; 8) Faktiki ehtiyatların sifarişlərin səviyyəsi ilə müqayisəsi. Göründüyü kimi, funksional fəaliyyət növü olan ehtiyatların yaradılması və onların idarə edilməsi prosesi xeyli məbləğdə məsrəflə bağlıdır. Eyni zamanda, təchizat-tədarük fəaliyyəti ilə bağlı məsrəflərin ümumi məbləği ehtiyatların dəyərinin 25%-ni təşkil edir. Ona görə də müəssisənin, kompaniyanın, səhmdar cəmiyyətinin və s. biznes-planının əsas göstəricilər üzrə yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan istehsal ehtiyatlarının səviyyəsinin minimal məsrəflərlə təmin olunması müasir bazar münasibətləri şəraitində həlli vacib olan təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir.

Beləliklə, bazar münasibətləri şəraitində materiallardan istifadənin təhlili metodikasının göstərilən istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsi sənaye məhsulunun material, enerji və yanacaq tutumunun aşağı salınması ehtiyatlarını müəyyən etməyə və onları riyazi cəhətdən hesablayıb qiymətləndirməyə imkan verə bilər.

## NƏTİCƏ

Müasir dövrdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini artırmaq və gəlirli fəaliyyət göstərmək üçün bazardakı vəziyyəti öyrənməli, müəssisəni zəruri material resursları ilə lazımı həcmdə və keyfiyyətdə təmin etməlidirlər. Bu işlərin həyata keçirilməsi isə xeyli dərəcədə maddi texniki təchizatın səviyyəsindən asılıdır.

Müəssisədə maddi-texniki təchizat xidməti materiallara tələbatın uçotunu və alışın planlaşdırılmasını, material resurslarına nəzarət edilməsini, alışın təşkilini, materialların qəbulu və istehsalın onlarla təmin edilməsini, alışın dəyərinin təhlilini, təkmilləşdirilməsini həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət olduğu vaxtdan bir sıra çətinliklərlə üzləşdiyinə baxmayaraq dövlətçiliyini qorumaq, möhkəmləndirmək və bazar iqtisadiyyatı sistemini yaratmaq yolu ilə hərəkət edir.

Azərbaycan Respublikasında indiki şəraitdə mülkiyyət hüququnun obyektləri və subyektləri əvvəlki dövrə nisbətən ciddi dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bunun da mənası ondadır ki, iqtisadi təhlil mülkiyyətin bütün formalarını əhatə etməli və əmlakların müvafiq subyektləri üzrə uçotunu təmin etməlidir. Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət formalarında təşkil olunduğu üçün onlara məxsus əmlaklarda həmin mülkiyyətə aid olur. Bu baxımdan material məsrəflərinin uçotu və məhsulun material tutumunun aşağı salınması resurslarının təhlili məsələləri Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatların məramına tamamilə uyğundur və bu mövzuda buraxılış işinin yazılması məqsəduyğun hesab etmək olar.

Bazar iqtisadiyyatı hər bir istehsalının qarşısında ciddi tələblər qoyaraq istehsal məsrəflərini azaltmağa, bütün ehtiyatlardan birinci növbədə materiallardan daha səmərəli istifadə etməyə məcbur edir.

Təhlil materialları göstərir ki, son illərdə natural ifadəyə material sərfi normaları artmamış, normadan artıq material məsrəflərinə yol verilməsi hallarının məhsulun materialtutumu və materialverimi göstəricilərinə mənfi təsiri də az əhəmiyyət kəsb edir. Material məsrəflərinin artımı başlıca olaraq

qiymət amilinin hesabına olmuşdur. Materialların alış qiymətlərinin daşıma taariflərin və məsrəflərin kömrük rüsumlarının və s. kəskin sürətdə artımı materialtutumunun artımı və materialveriminin aşağı düşməsinin başlıca səbəbləridir. Müəssisənin gəlirlə işləməsi ilk növbədə resurslardan səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Elmi mənbələr mühasibat uçotu ilə bağlı qanunculuq və normativ aktların öyrənilməsi və müəssisəyə təcrübəvi materialların araşdırılması ilə tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığını qeyd etmək olar.

Uçot məlumatlarına əsasən və iqtisadi təhlil aparmaqla müəssisənin material resursları ilə necə təmin olunmasını materialların istehsal resursları və məsarifi normalarına düzgün əmələ edilməsini, saxlandıqları yerlərdə və hərəkətinin bütün mərhələlərində onların qorunub saxlanması vəziyyətini və s. müəyyən etmək mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması prosesinin dövrü-zamanın və bazar iqtisadiyyatı prinsipləri həyata keçirilməsi sistemi islahatın başlıca istiqamətlərindən biridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisənin, sahibkarın əsas məqsədi dünya standartlarına uyğun yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal edib mənfəət götürməkdir. Mənfəətin artırılmasının əsas yolu isə innovasiya sahibkarlığının inkişafı bütün istehsal və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasıdır. Bu öz növbəsində material resurslarından istifadənin uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, müəssisə istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstərdiyi xidmətlərə tələbatı, habelə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və sosial inkişafının təmin edilməsi, işçilərin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zərurətini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

1. Müəssisədə sərf olunan ehtiyatların dəyərinin hesablanması üçün FIFO metodunun tətbiqi üçün müvafiq qeydiyyat sisteminin hazırlanması;

2. Ehtiyatların kəmiyyətində norma daxilində və normadan kənar dəyişikliklərin uçota alınması üçün müvafiq sintetik hesabların açılması;
3. Ehtiyatların uçotunda analitikliyin artırılması üçün 3 və 4 pilləli subhesab sistemindən istifadə edilməsi;
4. Ehtiyatların uçotunda operativliyin artırılması üçün məsuliyyət mərkəzlərində və anbarlarda birbaşa mühasibat proqramına çıxışın formalaşdırılması və dəyişikliklərin baş verdiyi anda qeydiyyatla alınması;
5. Maya dəyərinin hesablanması standart kostinq metodunun tətbiqi zamanı məhsul istehsalı ilə material ehtiyatlarının sərf olunmasının müvafiqliyini izləmək üçün mütəmadi uzlaşdırma sisteminin hazırlanması;
6. Ehtiyatların uçotunu təkmilləşdirmək üçün müəssisələr üçün fəaliyyət sahəsinə spesifik nomenklaturanın hazırlanması və tətbiq edilməsi;
7. Ehtiyatların uçotunun Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları və Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tələblərinə uyğun qurulması üçün ehtiyatların ilkin təsnifatının bu standartların tələblərinə uyğun hazırlanması;
8. Müəssisənin material resursları ilə təmin olunmasının və onların istifadəsinin uçotu və təhlilinin müasir vəziyyətini və aparılması texnologiyasını öyrənmək;
9. İstifadə olunan material resurslarının strukturu və müasir şəraitdə onun formalaşması konsepsiyasını öyrənmək;
10. Material resurslarından effektiv istifadəni qiymətləndirmək;
11. Material resurslarından qənaətlə istifadəni təmin edən təsərrüfat daxili ehtiyatları çıxarmaq və onların səfərbər edilməsini təmin edən konkret tədbirlər planı hazırlamaq;
12. Müəssisənin anbarlarında materialların istehsal resurslarının müəyyən edilmiş normalara uyğun olmasına daimi nəzarət edilsin;
13. Məhsulun material tutumunun aşağı salınması üçün əmtəəlik məhsul buraxılışının həcmi artırmaq və material resurslarına qənaət edilməsinə nail olunsun;

14. Materiallardan səmərəli istifadə, materialtutumunun azaldılması və material veriminin yüksəldilməsi üzrə bütün tədbirlər ancaq müəssisənin əmək kollektivi tərəfindən həyata keçirilməlidir. Odur ki, müəssisənin rəhbərliyi material resursların qənaətlə görə maddi stimullaşdırma və bədxərcliyə görə maddi cəzalandırma tədbirləri həyata keçirilməlidir;

15. Müəssisənin müvafiq şöbələri tərəfindən vaxtaşırı iqtisadi təhlil işinin aparılması, belə ki, hal-hazırda müəssisədə təhlil işi aparılmır. Təhlil işinin aparılması fikrimizcə müəssisədə daxili resursların aşkar edilməsinə imkan verir və təhlilin nəticələrindən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

16. Xammal və materiallar üzrə malgöndərənlərlə bağlanmış müqavilələrə əməl olunması üzərində nəzarət gücləndirilsin;

17. Material resurslarına sifarişçiləri yoxlamaq üçün ümumiləşdirici hesablamaların aparılması və yekun sifarişləri tərtib olunmalıdır;

18. Material resurslarının müəssisəyə gətirilməsi, qəbulu və qorunub saxlanması işləri üzrə nəzarəti təşkil etmək;

19. Material resurslarının tədarükü planının tərtib edilməsində əsas məsələlərdən biri müəssisənin istehsal proqramının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar maddi ehtiyatlara olan tələbatın həcmi hesablanmasıdır.

Müəssisənin istər material resurslara və istərsə də istehsal avadanlıqlarına tələbatı dəqiq müəyyən etmək lazımdır və s.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz təkliflərin həyata keçirilməsi son nəticədə müəssisədə materialın tutumunun aşağı salınmasına və material resurslarından düzgün istifadə olunmasına şərait yaradacaqdır.



## İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi.
2. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı,2004
3. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.(2005). Bakı.
4. 2005-2008-ci illərdə milli mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi üzrə Proqram.(2005). Bakı.
5. "Ehtiyatlar üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 8 Nəli Milli Mühasibat Uçotu standartlarının tətbiqi üzrə şərhlər və təvsiyələr. Azərbaycan Respublikası maliyyə Nazirliyinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli İ-08 nömrəli əmri
6. Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. «Auditin əsasları», Dərslik, Bakı-2000
7. Səbzəliyev S.M.Süleymanov S.M.,E.O.Cəfərov «Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tədrisinə dair tədris-metodik vəsait», Tədris işçisi, Bakı-2010
8. S.Səbzəliyev «Mühasibat (maliyyə) hesabatı». Bakı-2003.
9. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. «İqtisadi təhlil» dərslik, Bakı 2009.
10. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. «İdarəetmə uçotu, Dərslik. Bakı-2014
11. S.M.Səbzəliyev, Q.Abbasov, «Xitmət sahələrində mühasibat uçotu», Bakı-2015
12. S.M.Səbzəliyev . «Xarici ölkələrdə mühasibat uçotu». Bakı-2014
13. H.Cəfərli «İqtisadi təhlil». Dərslik, «Elm və təhsil», Bakı-2009
14. S.Y.Müslümov, R.N. Kazımov «Maliyyə təhlili» dərslik, Bakı- 2011
15. R.Kazımov, C.B.Namazova «Praktiki audit», Dərslik «Elm və təhsil», Bakı-2011
16. C.B.Namazova,R.N.Kazımov «Praktiki audit», Dərslik, Bakı-2012

17. Ç.Yüzbaşov «İdarəetmə təhlili», Dərslik, «Elm və həyat», Bakı-2012
18. Ə.Sadıqov və b., «Mühasibat uçotu, Bakı-2012
19. Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A., «Beynəlxalq uçot və hesabatata giriş» (GAAP və İFRS əsasında). Beynəlxalq uçot və hesabatı sərbəst şəkildə öyrənmək istəyənlər üçün vəsait. Bakı, «Nurlar» Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2011
20. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. «Mühasibat uçotu». Dərslik, Bakı, «Kooperasiya Universiteti» nəşriyyatı, 2016
21. Шеремет А.Д. Анализ экономики предприятий.-М.:Финансы и статистика, 1999
22. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа»: Учебник-4-е изд., доп. и перераб.-М.: Финансы и статистика, 1998
23. Палий В.Ф., Палий В.В.Финансовый учет.-М.:ФБК-ПРЕСС,1998